

τόν όποιο προσεγγίζουμε τό ρόλο τής τεχνολογίας στήν οίκο-
νομία. Γι' αυτό καί προχωρούμε σέ μία σκιαγράφηση τοῦ πώς
ἀντιμετώπισαν καί ἐρμήνευσαν τήν τεχνολογία τά διάφορα
ρεύματα στήν οίκονομική σκέψη.

1α. Μιά σύντομη ἀναδρομή στήν κλασική πολιτική οίκο- νομία: Σμίθ, Ρικάρντο καί Μάρξ

Γιά τόν Α. Σμίθ, πού θεωρεῖται ὁ «πατέρας» τής πολιτικῆς οί-
κονομίας, ἡ τεχνολογία ἐντάσσεται στήν ὅλη του προβληματική
γύρω ἀπό τίς πηγές τοῦ πλούτου ἑνός ἔθνους. Κύριος παρά-
γοντας τής εὐημερίας καί τοῦ πλουτισμοῦ μιᾶς χώρας εἶναι γι'
αὐτόν ὁ καταμερισμός ἐργασίας πού, μέσω τής διαδικασίας τής
ἐξειδίκευσης, ὁδηγεῖ στήν αὐξηση τής παραγωγῆς. Ὁ Σμίθ θε-
ωρεῖ τή συνεχή αὐτή διαδικασία συνέπεια τής ἀνάπτυξης τής
ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, καί ἀντιμετωπίζει μέ νοσταλγία
τόν παραδοσιακό τεχνίτη πού ἀντικαθίσταται ἀπό τόν ἐργάτη,
πού κάνει μία ὅλο καί πιο ἐξειδικευμένη ἐργασία: τελικά ὅμως
πιστεύει πώς ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν ἕνα ἀναγκαῖο κακό πού
φέρει μαζί τῆς ἡ αὐξηση τῶν ἀγαθῶν καί ἡ εὐημερία.

Ὁ Δ. Ρικάρντο βλέπει τήν τεχνολογία κυρίως μέσα ἀπό τό
πρίσμα τοῦ κεντρικοῦ προβλήματος πού τόν ἀπασχολεῖ: τῆς
κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος ἀνάμεσα στίς τρεῖς βασικές οίκο-
νομικές τάξεις, τούς ἐργάτες, τούς καπιταλιστές καί τούς γαι-
οκτήμονες. Ὑποστηρίζει κάτι τό ριζοσπαστικό γιά τήν ἐποχή
του: ὅτι ἡ εἰσαγωγή νέας τεχνολογίας δέν ὠφελεῖ ἀναγκαστικά
καί τίς τρεῖς τάξεις, ἀλλά μπορεῖ κάλλιστα νά βλάψει τούς ἐρ-
γάτες, ἐκτοπίζοντάς τους ἀπό τίς δουλειές τους, μειώνοντας τή
ζήτηση γιά ἐργασία, καί δημιουργώντας τεχνολογική ἀνεργία.
Στήν περίπτωση αὐτή, τά ἀγαθὰ τῆς τεχνολογικῆς προόδου,
πού κατανέμονται μέσω μιᾶς βαθμιαίας μείωσης τῶν τιμῶν
—μία καί τά ἐμπορεύματα παράγονται πιο φθηνά καί γρήγο-
ρα—, ἀνεβάζουν τό βιοτικό ἐπίπεδο μόνο τῶν καπιταλιστῶν καί
τῶν γαιοκτημόνων. Ὁ Ρικάρντο ἀναλύει ἐπίσης πώς, μέσα ἀπό
τόν ἀνταγωνισμό, ἡ νέα πιο ἀποδοτική τεχνολογία ἀποφέρει
ἀρχικά ὑψηλότερα κέρδη στόν ἐπιχειρηματία πού τήν εἰσάγει,
ἀλλά υἱοθετεῖται βαθμιαία καί ἀπό ἄλλες ἐπιχειρήσεις καί δια-
χέεται ἔτσι σέ ὅλη τήν οἰκονομία (ἤ, πάντως, στό συγκεκριμένο
κλάδο παραγωγῆς).

Ὁ Κ. Μάρξ ἀναπτύσσει κριτικά καί ἐμπλουτίζει τίς παρα-
πάνω προσεγγίσεις τοῦ Σμίθ καί τοῦ Ρικάρντο, ἐντάσσοντάς
τες στή γενική του θεώρηση γύρω ἀπό τόν τρόπο λειτουργίας
τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Ὅσον ἀφορᾷ τή σχέση μεταξύ ἐξειδίκευσης καί τεχνολογίας,
ὁ Μάρξ ἀναπτύσσει κριτικά τή θεώρηση τοῦ Σμίθ μέ τόν ἀκό-
λουθο τρόπο:

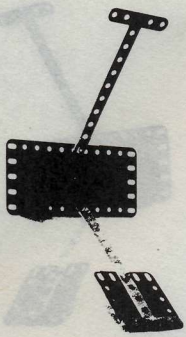
Ἡ διαδικασία τῆς ἐξειδίκευσης καί τῆς τεχνολογικῆς ἀνά-
πτυξης συμβαδίζει γι' αὐτόν μέ τή δημιουργία τάξεων καί τόν
αὐξανόμενο ἔλεγχό τοῦ κεφαλαίου στή διαδικασία παραγωγῆς,
στόν τρόπο πού δουλεύει ὁ ἐργάτης. Τήν περίοδο τῶν μεγάλων
ἐργοταξίων, οἱ ἐργάτες χάνουν τήν τυπική τους ἀνεξαρτησία,
μία καί δέν δουλεύουν πιά παρά γιά λογαριασμό τοῦ καπιτα-
λιστή, πουλώνοντας του τήν ἐργατική τους δύναμη. Συνεχίζουν
ὡστόσο νά δουλεύουν μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως καί παλιότερα,
χρησιμοποιώντας τά ἴδια ἐργαλεῖα καί ἐλέγχοντας σχεδόν ἀπό
τήν ἀρχή ὡς τό τέλος τή διαδικασία παραγωγῆς ἑνός συγκεκρι-

μένου ἀντικειμένου. Τό κομμάτιασμα ὅμως τῆς ἐργασίας αὐτῆς
σέ πολλές μικρές δουλειές ὁδηγεῖ στήν αὐξηση τῆς παραγωγῆς
ἀλλά καί στήν ἐξειδίκευση: ὁ ἐργάτης δέν κάνει πιά παρὰ μία
πολύ συγκεκριμένη ἐργασία, χάνοντας ἔτσι τήν ἀρχική του τέ-
χνη καί τόν ἔλεγχό του στή διαδικασία παραγωγῆς. Ἡ ἀπλού-
στευση αὐτή τῶν ἐπιμέρους ἐργασιῶν ἀποτελεῖ τή βάση γιά τή
μηχανοποίηση πού, ἀρχικά τουλάχιστον, ταυτίζεται μέ τήν ἐπι-
τάχυνση τοῦ ρυθμοῦ μέ τόν ὅποιο ἐκτελοῦνται αὐτές ἡ ὀρισιμέ-
νες ἀπ' αὐτές τίς ἐπιμέρους δουλειές. Ἐτσι τό κεφάλαιο κατα-
φέρει νά ἐλέγξει καί νά ὑποτάξει ὄχι μόνο τυπικά ἀλλά καί
οὐσιαστικά τόν ἐργάτη, ἐπιβάλλοντας τούς δικούς του ρυ-
θμούς: ἡ διαδικασία αὐτή κάνει φθηνότερα τά προϊόντα πού
καταναλώνουν οἱ ἐργάτες καί, γενικά, ὁδηγεῖ σέ αὐξημένη,
φθηνότερη καί συχνά ποιοτικά ἀνώτερη παραγωγή, καθώς καί
σέ μεγαλύτερα κέρδη (μέ μία αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ ὑπεραξί-
ας). Ἐτσι, μέσω τῆς μηχανοποίησης, τό κεφάλαιο διεισδύει
στήν ἐργασιακή διαδικασία, στόν τόπο δουλειᾶς, στόν τρόπο
πού δουλεύουν οἱ ἐργάτες, οἱ ὅποιοι δέν μποροῦν πιά νά ἐπι-
βάλλουν, ὅπως πρίν, τούς δικούς τους ρυθμούς δουλειᾶς. Γι'
αὐτό, κατά τόν Μάρξ, ἡ διαδικασία τεχνολογικῆς ἀλλαγῆς δέν
εἶναι «οὐδέτερη», ἀλλά γίνεται κάτω ἀπό τήν αἰγίδα τοῦ κεφα-
λαίου, στό πλαίσιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου
παραγωγῆς· ἔτσι ἐξηγοῦνται, ἄλλωστε, καί οἱ δξύτατες κοινω-
νικές συγκρούσεις πού συνόδευσαν κάθε τεχνολογική καινοτο-
μία καί πού συνδέονταν μέ τίς ἀλλαγές στοῦς τόπους δουλειᾶς
καί μέ τήν τεχνολογική ἀνεργία (βλέπε, π.χ., τό κίνημα τῶν
Λουδδιτῶν —Luddites—, πού ἔσπαζαν στά ἐργοστάσια τίς και-
νουριοφερμένες μηχανές). Ἐτσι ὁ Μάρξ συσχέτιζε τήν τεχνολο-
γία μέ τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς ὅπως διαμορ-
φώνονται ὄχι μόνο στήν ἀγορά ἐργασίας ἀλλά καί στή διαδι-
κασία τῆς παραγωγῆς αὐτή καθεαυτή.

Παράλληλα, ὁ Μάρξ θεωρεῖ τήν τεχνολογική πρόοδο στενά
δεμένη μέ τή διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου: μέ τήν αὐ-
ξηση, δηλαδή, τοῦ ὄγκου τῶν ἐπενδύσεων καί τῆς ἀξίας τοῦ
πάγιου κεφαλαίου σέ κάθε κλάδο πού, καταρχήν, ὁδηγεῖ στήν
αὐξηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου (στήν αὐξηση,
δηλ., τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μετα-
βλητό κεφάλαιο πού διατίθεται γιά τήν πληρωμή τῶν ἐργα-
τῶν). Ὅσοπο τήν ἴδια στιγμή, κάνοντας ἀπό τή μία πιο ἐντα-
τική καί ἀποδοτική τήν ἐργασία, καί φθηναίνοντας ἀπό τήν
ἄλλη τά ἐμπορεύματα πού καταναλώνουν οἱ ἐργάτες, ἡ τεχνολο-
γική ἀνάπτυξη ὁδηγεῖ στήν αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπε-
ραξίας. Πρέπει ἐπίσης νά πάρουμε ὑπόψη πώς ἡ αὐξηση τοῦ
ὀλικοῦ ὄγκου τῶν ἐπενδύσεων καί τοῦ μεγέθους τῶν ἐγκατα-
στάσεων δέν σημαίνει ἀναγκαστικά καί αὐξηση τῆς ἀξίας τους,
μία καί λόγω τῆς τεχνολογικῆς προόδου μπορεῖ τά νέα μηχανή-
ματα νά παράγονται σχετικά φθηνότερα. Μποροῦμε λοιπόν νά
δοῦμε ὅτι ὁ παράγοντας τῆς τεχνολογικῆς προόδου σχετίζεται
ἄμεσα μέ τήν ὅλη συζήτηση γιά τήν πτωτική τάση τοῦ ποσο-
στοῦ κέρδους.² Εἶναι ἀλήθεια πώς ὁ Μάρξ δέν ἐπεξεργάστηκε
συστηματικά καί μέχρι τέλους τή σχέση ἀνάμεσα στήν τεχνολο-

1. Στό τέλος τοῦ ἄρθρου παρατίθεται μία σχετικά σύντομη βιβλιογραφία κατά
κεφάλαιο.

2. Ἀναφερόμαστε στό ποσοστό κέρδους σέ ἀξία (δηλ. ἐνσωματωμένη ἐργασία),
πού διαφέρει ἀπό τό ποσοστό κέρδους σέ τιμές, μία καί οἱ τιμές δέν ἀνταναν-
τίζουν τίς ἀξίες. Βλέπε, γιά τά σχετικά προβλήματα πού προκύπτουν, I. Steedman: *Marx
after Sraffa*, New Left Books, 1977.

γική πρόοδο, την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, τό ποσοστό υπεραξίας και τό ποσοστό κέρδους. Ώστόσο, έθεσε τά προβλήματα αυτά και έδωσε τίς γενικές μεθοδολογικές κατευθύνσεις γιά τή διερεύνησή τους.

1β. Τεχνολογία και μαρξιστική σκέψη: ορισμένα προβλήματα

Ο Μάρξ αναμφίβολα έβαλε τίς βάσεις γιά μιά γόνιμη εξέταση τής σχέσης μεταξύ τεχνολογίας και οίκονομικοῦ-κοινωνικοῦ συστήματος. Αυτό δέν σημαίνει μέ κανέναν τρόπο ότι ή μαρξιστική θεώρηση αὐτῶν τῶν προβλημάτων είναι κάτι τό τελειωμένο: αντίθετα, περιέχει προβλήματα πού πρέπει νά διερευνηθοῦν, οδηγώντας έτσι και σέ μιά εξέλιξη τής ίδιας τής θεωρίας. Θά θίξουμε, παρακάτω, ορισμένα ἀπ' αὐτά.

Πρώτα πρώτα, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ή σχέση τεχνολογίας και τής θεωρίας περί πτωτικής τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους χρειάζεται παραπάνω ἀνάλυση: ἀπό τήν ἀνάλυση αὐτή μπορεί κάλλιστα νά προκύψει ότι ή τεχνολογική πρόοδος δέν ἀποτελεῖ ἀπλά και μόνον «ἀνασταλτικό παράγοντα» στήν πτωτική τάση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, ἀλλά μόνιμο χαρακτηριστικό τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ πού, κάτω ἀπό ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί και νά ὤθει τό ποσοστό κέρδους πρὸς τά πάνω. Τό πρόβλημα συνδέεται μέ τό κατά πόσο ή ὀργανωμένη δύναμη τῶν ἐργαζομένων καταφέρνει νά ἐξασφαλίσει πρῶτον μιά αὔξηση τῶν πραγματικῶν ἀποδοχῶν πού νά ἀντιστοιχεῖ στήν αὔξηση τής παραγωγικότητας (πού εἶναι ἀποτέλεσμα πιά προηγμένης τεχνολογίας), και δεύτερον τήν καταπολέμηση τής ἀνεργίας πού μπορεί ὥς ἕνα βαθμό νά χαρακτηριστεῖ τεχνολογική.³ Πάντως, ὁ «νόμος τής πτωτικής τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους» τίθεται ὑπό ἀμφισβήτηση.

Τό δεύτερο πρόβλημα πού προκύπτει εἶναι, ὡστόσο, ἀκόμα πιά σημαντικό. Ἀπ' τή μιά μεριά, ὁ Μάρξ συνδέει, ὅπως εἶδαμε, τήν ἀνάπτυξη νέων τεχνολογιῶν μέ τή διαμόρφωση και τό βάθεμα τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς.⁴ Ἀπό τήν ἄλλη, σέ ορισμένα κείμενα, μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, γίνεται ἀναφορά στήν τελική ἀντίθεση μεταξύ δυνάμεων παραγωγῆς και τρόπου (ή σχέσεων) παραγωγῆς.

Ἡ τελευταία αὐτή διαπίστωση ἔχει μάλιστα συνδεθεῖ μέ τή διαμόρφωση τής θεωρίας περί Ἑπιστημονικῆς-Τεχνολογικῆς Ἐπανάστασης (ΕΤΕ), σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ σύγχρονος μονοπωλιακός καπιταλισμός ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τίς δυνάμεις τής σύγχρονης τεχνολογίας: δέν τίς ἀξιοποιεῖ στό ἔπακρό τους, δέν τίς ἀναπτύσσει ἐπαρκῶς, δέν τίς χρησιμοποιεῖ γιά τό καλό τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου παρά γιά δικούς του κερδοσκοπικούς σκοπούς, και, τέλος, τίς διοχετεύει σέ κατευθύνσεις, ὅπως ἐξοπλισμοί κ.ἄ., πού εἶναι ἐπιβλαβεῖς. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη αὐτή, ἐπιβεβαιώνεται ή μαρξιστική θέση ότι οἱ δυνάμεις παραγωγῆς (βλ. τεχνολογία) ἔρχονται σέ ἀντίθεση και ρήξη μέ τίς σχέσεις παραγωγῆς (βλ. σύγχρονος μονοπωλιακός καπιταλισμός), οδηγώντας νομοτελειακά στήν ἐξάλειψη τῶν τελευταίων. Μποροῦμε, ἄς σημειωθεῖ, νά συνδέσουμε μέ αὐτό τό ρεῖμα μαρξιστικῆς σκέψης ορισμένους νεομαρξιστές οικονομολόγους, πού ἀσχολήθηκαν συγκεκριμένα μέ τό σύγχρονο μονοπωλιακό καπιταλισμό, ἀναλύοντας πῶς και γιατί οἱ μεγάλες μονοπωλιακές ἐπιχειρήσεις καθυστεροῦν στήν χρησιμοποίηση ἢ δέν ἀξιοποιοῦν ἐπαρκῶς τίς νέες ἀνακαλύψεις, ἢ ἀκόμα

τίς «πνίγουν», ὅταν δέν τοὺς συμφέρουν ἀπό κερδοσκοπική πλευρά.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὑπάρχει ή ἀνάλυση, ἀπό μέρους τοῦ Μάρξ και ορισμένων σύγχρονων μαρξιστῶν, τοῦ πῶς οἱ καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς ὀδήγησαν σέ ραγδαία τεχνολογική ἀνάπτυξη. Τό διαφορετικό αὐτό ρεῖμα στή μαρξιστική σκέψη ἐπιχειρεῖ μεταξύ ἄλλων νά ἐρμηνεύσει τήν εἰσαγωγή ὀλοένα και πιά προηγμένων τεχνολογιῶν σάν διαδικασία καθυποταγῆς τῶν ἐργαζομένων, πού λειτουργεῖ ὄχι μόνο στό οίκονομικό ἀλλά και στό πολιτικό-ιδεολογικό ἐπίπεδο. Ἡ νέα τεχνολογία, ή αὐτοματοποίηση και ή ἀναζήτηση ὀλο και μεγαλύτερης ἀποδοτικότητας, ἀντανανκλῶν τελικά τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς. Τά μέσα παραγωγῆς, σύμφωνα μ' αὐτή τή θεώρηση, δέν εἶναι οὐδέτερα και ἀνεξάρτητα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀλλά τίς ἐνσωματώνουν. Αὐτό ἐξηγεῖ και τήν καπιταλιστική φύση τοῦ σύγχρονου καταμερισμοῦ ἐργασίας, και συμβάλλει στήν εξέταση τής κοινωνικῆς θέσης στρωμάτων ὅπως οἱ ἐπιστήμονες πού ἀπό τή μιά, ὄντας μισθωτοί, εἶναι ἐξαρτημένοι ἀπό τό κεφάλαιο, ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη παράγουν τή νέα τεχνολογία πού ἐπιτρέπει στό κεφάλαιο τήν παραπέρα καθυποταγή και τόν ἔλεγχο τής ἐργασιακῆς διαδικασίας στοὺς τόπους δουλειᾶς. Πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή, ή τεχνολογία και ή διαχείριση ἐπιχειρήσεων εἶναι στενά συνδεδεμένες: τά σύγχρονα τεχνολογικά ἐπιτεύγματα πρέπει νά ἰδωθοῦν παράλληλα μέ τίς συγχρονες μεθόδους ἐπιχειρηματικῆς ὀργάνωσης και διεύθυνσης πού ἔχουν τίς ρίζες τους στίς μεθόδους πού πρωτοεφάρμοσε ὁ Taylor στήν Ἀμερική. Ὅστόσο, στήν ἐποχή μας, ή αὐτοματοποίηση ἀπό τή μιά, και οἱ προσπάθειες καταπολέμησης τοῦ «κομματιάσματος» τῆς ἐργασίας ἀπό τήν ἄλλη, καθιστοῦν τό ὀλο πρόβλημα πολύ πιά σύνθετο: συγκεκριμένα, ὑπάρχουν μελέτες, στά πλαίσια τῆς «βιομηχανικῆς κοινωνιολογίας», πού ὑποστηρίζουν ότι, ἀποκτώντας μεγαλύτερο ἔλεγχο πάνω στό προϊόν πού ἐπεξεργάζονται, οἱ ἐργάτες γίνονται πιά παραγωγικοί (βλ. παράδειγμα ἐργοστασίου VOLVO στή Σουηδία). Ἡ σχέση τεχνολογίας-συνθηκῶν δουλειᾶς δέν εἶναι ἀποκλειστικά γραμμική, δηλ. μόνο ἐντατικοποίηση, ἀλλά πολύ πιά σύνθετη και συχνά ἀμφίδρομη.

Οἱ δύο αὐτές κατευθύνσεις στή σύγχρονη μαρξιστική σκέψη εἶναι ἀσφαλῶς διαφορετικές, τουλάχιστον ἀπό πρώτη ματιά. Διότι σύμφωνα μέ τή δεύτερη ἄποψη, τά μέσα παραγωγῆς, ή σύγχρονη τεχνολογία, ὄχι μόνο δέν ἔρχονται σέ ρήξη μέ τίς σχέσεις και τόν τρόπο παραγωγῆς ἀλλά ἀντίθετα τίς ἐνσωματώνουν, γίνονται, μπορούμε νά πούμε, φορέας τους.

Δέν θά προχωρήσουμε στήν παραπέρα διερεύνηση και ἀξιολόγηση τῶν ρευμάτων αὐτῶν στή σύγχρονη μαρξιστική θεώρηση τῆς τεχνολογίας. Μποροῦμε πάντως νά συμπεράνουμε ἀπό τήν παραπάνω συνοπτική παρουσίαση ότι ὑπάρχουν προβλήματα ἀνοικτά στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ή μαρξιστική σκέψη προσεγγίζει τό ρόλο τῆς τεχνολογίας στήν κοινωνία: τό ότι οἱ δύο κατευθύνσεις πού ἀναφέραμε ἀποκλίνουν τελικά μεταξύ τους δέν πρέπει νά μᾶς ἐμποδίζει νά δοῦμε τή γονιμότητα τῆς

3. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν, ὡστόσο, πῶς ή τεχνολογική ἀλλαγὴ μπορεί ὄχι μόνο νά μὴ φέρνει ἀνεργία, ἀλλά και νά ὀδηγεῖ στήν αὔξηση τῆς ζήτησης γιά ἐργασία. Μποροῦμε νά πούμε πῶς τό πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνεργίας-τεχνολογίας παραμένει σέ μεγάλο βαθμὸ ἀνοικτό.

4. Στόν πρώτο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου* καθὼς και στά *Grundrisse*.

μαρξιστικής μεθόδου όσον αφορά τή γενική εξέταση τής σχέσης τεχνολογίας καί κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού.

1γ. Κατευθύνσεις τής σύγχρονης οικονομικής θεωρίας στήν εξέταση τής τεχνολογίας

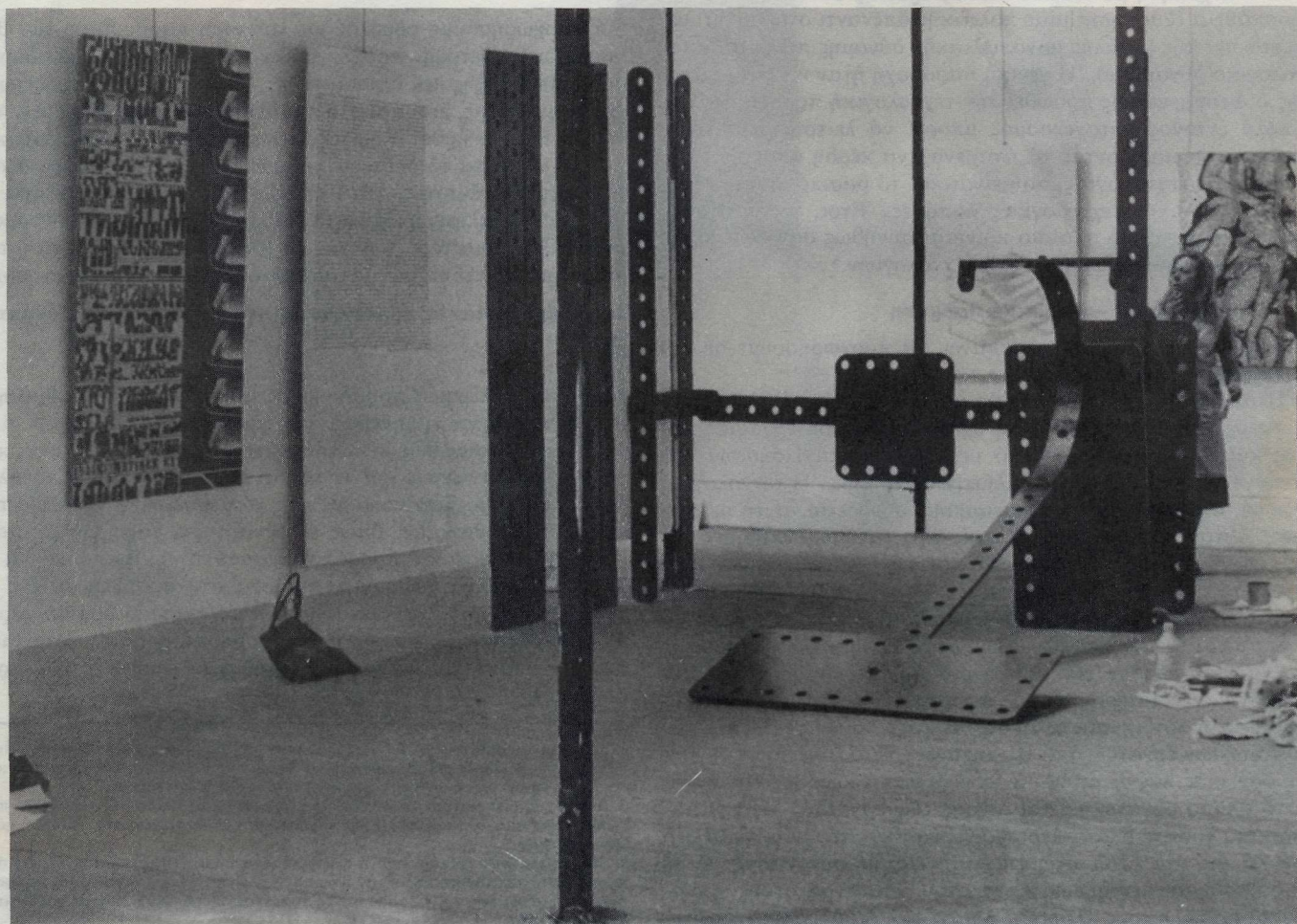
Τά παραδοσιακά οικονομικά καταπιάνονται μέ τήν τεχνολογία σέ σχέση κυρίως μέ δύο θέματα.

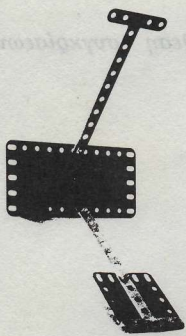
Ή νεοκλασική θεωρία τής οικονομικής ανάπτυξης βλέπει κατά βάση τή συνολική παραγωγή μιās οικονομίας σάν συνάρτηση παραγωγικών «συντελεστών», κυρίως τού κεφαλαίου καί τής εργασίας, πού συνδυάζονται μέ όρισμένο τρόπο (ό όποιος εκφράζεται στήν αναλογία κεφαλαίου-εργασίας) γιά νά δώσουν τό τελικό προϊόν. Ή τεχνολογική πρόοδος εκφράζεται, καταρχήν, σάν μιά μετατόπιση τής συνάρτησης αὐτῆς —καί τής αντίστοιχης καμπύλης—, έτσι πού μέ τήν ίδια ποσότητα κεφαλαίου καί εργασίας νά παράγεται ένα μεγαλύτερο προϊόν. Τά διάφορα είδη τεχνολογικής προόδου ξεετάζονται καί ταξινομούνται ανάλογα μέ τό κατά πόσον οδηγούν στή σχετική αύξηση τής χρησιμοποίησης τού ενός ἢ τού άλλου συντελεστή παραγωγῆς. Μέ βάση τέτοιου είδους μοντέλα ανάπτυξης, πού

γιά πρακτικούς λόγους μέτρησης ἦταν μάλλον ἀπλά, ἐπιχειρήθηκε μεταπολεμικά ἡ στατιστική μέτρηση τής συμβολῆς τού κάθε παραγωγικοῦ συντελεστή στήν αύξηση τού ἔθνικοῦ εισοδήματος, καί βρέθηκε ένα σημαντικό «ὑπόλοιπο», πού ἐρμηνεύθηκε ὅτι δείχνει τήν τεράστια σημασία τού παράγοντα τής τεχνολογίας, τής ἐκπαίδευσης, κλπ., στήν αύξηση τού ἔθνικοῦ εισοδήματος. Τά ἀναπτυξιακά αὐτά μοντέλα δέν ἦταν βέβαια ἀρκετά ρεαλιστικά, ἀλλά βελτιώθηκαν καί ἔγιναν πιό σύνθετα, θεωρώντας π.χ. τήν τεχνολογία ἐνσωματωμένη στούς συντελεστές παραγωγῆς. Ὡστόσο ένα σημαντικό ἀρνητικό τους σημείο παραμένει τό ὅτι βλέπουν τήν τεχνολογία σάν κάτι τό ἐξωγενές, χωρίς νά τή συνδέουν μέ τή διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου: ἐξηγοῦν, δηλαδή, πῶς ἡ τεχνολογική πρόοδος ἐπιδρᾷ πάνω στή συνάρτηση παραγωγῆς, στό συνολικό προϊόν καί στήν ἀπασχόληση κεφαλαίου καί εργασίας, ἀλλά δέν ξεετάζουν τίς οικονομικές καί κοινωνικές δυνάμεις πού καθορίζουν τήν τεχνολογική ἀλλαγῇ.

Τά μοντέλα αὐτά ὁδήγησαν ὥστόσο τή σύγχρονη οικονομική σκέψη νά ἀσχοληθεῖ μέ τόν παράγοντα τής τεχνολογίας πού στήν προπολεμική οικονομική σκέψη εἶχε παραμεληθεῖ.

Ἐτσι στό πλαίσιο τής σύγχρονης οικονομικής σκέψης ἔγιναν

μεταπολεμικά στατιστικές έπεξεργασίες γύρω από τούς παράγοντες που καθορίζουν την τεχνολογική αλλαγή και τη «διάχυση» νέων τεχνολογιών. Συγκεκριμένα εξετάστηκε η επίδραση: της ζήτησης του προϊόντος που πρόκειται να κατασκευαστεί με τη νέα τεχνολογία, και των αναμενόμενων πωλήσεων· του ποσοστού των επιχειρήσεων που ήδη χρησιμοποιούν ανάλογη προηγμένη τεχνολογία· του ύψους των επενδύσεων που απαιτεί η καινούρια τεχνολογία, κ.ά.⁵

Τέλος, έχουν γίνει αρκετές εμπειρικές μελέτες γύρω από τη σχέση μονοπωλιακής-ολιγοπωλιακής διάρθρωσης, συγκέντρωσης της παραγωγής, επιχειρησιακών δαπανών σε έρευνα και ανάπτυξη (πού είναι οι κατεξοχήν δαπάνες που στοχεύουν σε τεχνολογική αλλαγή) και τεχνολογικού δυναμισμού. Τά αποτελέσματα των μελετών αυτών διαφέρουν μεταξύ τους· ωστόσο προκύπτει πώς είναι οι σχετικά μεγάλες επιχειρήσεις που προωθούν νέες τεχνολογίες, αν και, από ένα μέγεθος και πάνω, η σχέση του μεγέθους της επιχείρησης και του σχετικού ύψους των τεχνολογικών δαπανών παραμένει λίγο-πολύ σταθερή. Υπάρχουν επίσης σημαντικές διαφορές από κλάδο σε κλάδο, ανάλογα με τη φύση της τεχνολογίας που χρησιμοποιείται.

Η ένασχόληση με τέτοιου είδους έρευνες συνδέθηκε με την προσπάθεια εξάσκησης μιάς πολιτικής απέναντι στις άρνητικές επιπτώσεις της μεγάλης μονοπωλιακής δύναμης πάνω στον τεχνολογικό δυναμισμό. Η γενική παραδοχή ήταν και παραμένει πώς ο ανταγωνισμός προωθεί την τεχνολογική πρόοδο, αν και ο πολύ έντονος ανταγωνισμός μπορεί να λειτουργήσει ανασταλικά, περιορίζοντας τα αναμενόμενα κέρδη από την προώθηση νέας τεχνολογίας, που είναι και το βασικό κίνητρο των επιχειρήσεων για τεχνολογικές δαπάνες. Έτσι, το ανταγωνιστικό ολιγοπωλιακό πλαίσιο κρίνεται συνήθως σάν κατεξοχήν ευνοϊκό για την προώθηση νέων τεχνολογιών.⁶

1δ. Συμπεράσματα –συνθετική θεώρηση

Μπορούμε, με βάση τα παραπάνω, να προχωρήσουμε σε μιά κάπως συνθετική τοποθέτηση.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας στο πλαίσιο της εξέλιξης του καπιταλισμού συνδέεται με τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας καθώς και με τον ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της αναζήτησης μεγαλύτερου κέρδους. Η τεχνολογική αλλαγή, στο επίπεδο της επιχείρησης, συνδέεται με τη μείωση του κόστους παραγωγής ή/και την αύξηση-βελτίωση της παραγωγής ή/και την παραγωγή και πώληση νέων προϊόντων: όλα αυτά οδηγούν σε μεγαλύτερα κέρδη, που ή διάρκειά τους εξαρτάται από το βαθμό του ανταγωνισμού, δηλαδή από τη δυνατότητα άλλων επιχειρήσεων, στον ίδιο ή σε ανάλογο κλάδο, να υιοθετήσουν την ίδια ή μιά ανάλογη νέα τεχνολογία. Ίδωμένη γενικότερα, όσον αφορά τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, η διαδικασία αυτή οδηγεί κατά κανόνα στην αντικατάσταση των εργατών από τις μηχανές, σε αλλαγές στις συνθήκες δουλειάς και σε μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους –ανάλογα με το βαθμό οργάνωσης και πίεσης των εργατών. Με την πάροδο του χρόνου ο καταμερισμός εργασίας στην οικονομία στο σύνολο της και μέσα στις επιχειρήσεις, σε συνδυασμό με τη διαδικασία συγκέντρωσης κεφαλαίου, ιδιαίτερα στους τεχνολογικά προηγμένους κλάδους, οδηγεί στη διαμόρφωση ιδιαίτε-

ρων τμημάτων «έρευνας και ανάπτυξης» μέσα στις επιχειρήσεις, αλλά και σε κρατικά ή πανεπιστημιακά κέντρα έρευνας που συνδέονται με τις ανάγκες της παραγωγής. Έτσι, μπαίνει στην ήμερησία διάταξη και ο ρόλος του κράτους στην προώθηση νέων τεχνολογιών και στη χάραξη μιάς τεχνολογικής πολιτικής που, κατά κανόνα, συμπληρώνει και υποβοηθεί την ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι επιπτώσεις της νέας τεχνολογίας πάνω στις συνθήκες δουλειάς, ή σχέση παραγωγικότητας - κέρδους - τεχνολογικής προόδου - κατανομής εισοδήματος, και τέλος ή έκταση και ή κατεύθυνση της κρατικής τεχνολογικής πολιτικής αποτελούν έτσι αλληλένδετα πεδία κοινωνικών συγκρούσεων και αγώνων που αφορούν όχι μόνο τούς εργάτες και τούς υπαλλήλους αλλά και τούς κάθε λογής επιστήμονες που δουλεύουν σε επιχειρήσεις, στο δημόσιο, σε ιδρυτήρια ή σε πανεπιστημιακά ιδρύματα. Για χώρες όπως η Ελλάδα, ή εξέταση του ρόλου της ξένης τεχνολογίας μπορεί να γίνει γόνιμα κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα. Όσο πιο μιά σφαιρική αντιμετώπιση προϋποθέτει και τη σύνδεση της εξέτασής μας με το πρόβλημα της ανάπτυξης - υπανάπτυξης - εξάρτησης.

2. Ανάπτυξη, υπανάπτυξη και εξάρτηση: μιά συνοπτική θεώρηση

Θά προχωρήσουμε τώρα σε μιά σύντομη παρουσίαση των βασικών διαφορετικών προσεγγίσεων στο πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης. Όπως και στην περίπτωση της τεχνολογίας, έτσι και στο πρόβλημα της ανάπτυξης, ή οικονομική θεωρία ήρθε να δώσει απαντήσεις σε ορισμένες ανάγκες που, ιδίως μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, παρουσιάζονταν ιδιαίτερα έντονες. Διότι τα τελευταία 30 χρόνια μπαίνει μέλο και μεγαλύτερη δξύτητα τό πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα των χωρών αυτών που, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, απόκτησαν μεταπολεμικά πολιτική άνεξαρτησία.

2α. Παραδοσιακές προσεγγίσεις στο πρόβλημα της ανάπτυξης

Μετά τόν πόλεμο, ή παραδοσιακή οικονομική σκέψη βρέθηκε στην ανάγκη να έρμηνεύσει την κατάσταση των χωρών που ονομάζονται συνήθως «υπανάπτυκτες» ή «τριοκοσμικές», και να δώσει απαντήσεις και λύσεις στα διάφορα καντά προβλήματα.⁷ Σύντομα κατανόηθηκε πώς τά μεθολογικά εργαλεία της νεοκλασικής θεωρίας, όπως ή συνάρτηση παραγωγής, ήταν, λόγω του ποσοτικού προσανατολισμού τους, άνεπαρκή να εξηγήσουν και να δώσουν απαντήσεις στα προβλήματα της υπανάπτυξης, που έχουν ένα γενικότερο θεσμικό-δομικό χαρακτήρα. Παρακάτω, επιχειρούμε να συνοψίσουμε τίς κατευθύνσεις μέσα από τίς όποιες αναζητήθηκαν έρμηνείες του προβλήματος.

5. "Αν και ορισμένες έρευνες ασχολήθηκαν μέ τό «μοναχικό έφευρέτη», είναι μάλλον γενικά αποδεκτό πώς υπάρχουν ορισμένες βαθύτερες δυνάμεις που καθορίζουν ή συνολική κατεύθυνση των τεχνολογικών επιτεύξεων.

6. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές από τίς μελέτες αυτές έγιναν στίς ΗΠΑ, που έχουν παράδοση άντιμονοπωλιακής νομοθεσίας —μέ άποτέλεσμα, ωστόσο, μάλλον άμφίβολα.

7. Ίδιαίτερο όλο έπαιξε εδώ ή πολιτική πραγματικότητα: οι απαντήσεις στα προβλήματα της ανάπτυξης είχαν άνεκαθεν πολιτική χροιά, λιγότερο ή περισσότερο συγκαλυμμένη. Οι παραδοσιακές έρμηνείες είναι, πολύ συχνά, σαφέστατα άπολογητικές.

Πρώτα απ' όλα οι διάφορες έρμηνειές που βασίζονταν σε γεωγραφικούς - έδαφικούς - βιολογικούς και άλλους τέτοιους παράγοντες θεωρήθηκαν κατά κανόνα ανεπαρκείς και μπήκαν στο περιθώριο. Παράλληλα, αναζητήθηκε μία ποσοτική έκφραση της υπανάπτυξης: τό μέτρο που χρησιμοποιήθηκε ως επί τό πλείστον ήταν τό κατά κεφαλήν εισόδημα -μέ όλα τά προβλήματα που προκύπτουν από τήν έλλειψη ίκανοποιητικών στατιστικών για υπανάπτυκτες χώρες.⁸ Στή συνέχεια εξετάστηκαν οι δύο βασικοί παραγωγικοί συντελεστές: τό κεφάλαιο και ή εργασία. Όσον άφορά τήν εργασία, είναι γενικά άποδεκτό πώς από τή μία υπάρχει άφθονο εργατικό δυναμικό, αλλά από τήν άλλη τό επίπεδο εκπαίδευσής του είναι χαμηλό -σέ σύγκριση, προφανώς, μέ τίς αναπτυγμένες οικονομίες. Η βασική ώστόσο άδυναμία έγκειται στήν έλλειψη του άλλου παραγωγικού «συντελεστή», του κεφαλαίου. Οι περισσότερες παραδοσιακές έρμηνειές περιστρέφονται γύρω από τό πρόβλημα αυτό: γίνεται άναφορά στήν ύπαρξη «φαύλων κύκλων», όπως π.χ.: χαμηλό εισόδημα - χαμηλή άποταμίευση - λιγοστές επενδύσεις - χαμηλό εισόδημα, ή: έλλειψη κεφαλαίου - χαμηλά εισοδήματα - περιορισμένη άγορά - λιγοστές επενδύσεις. Τό πρόβλημα συνδέεται και μέ τίς έμπορικές συναλλαγές, μία και ή έλλειψη του άπαραίτητου ξένου συναλλάγματος για τήν εισαγωγή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού θεωρείται πρόσθετος περιορισμός.⁹ Έτσι, ή όλη συζήτηση συσχετίζεται μέ τούς όρους άνταλλαγής μεταξύ τών άγροτικών προϊόντων και πρώτων ύλών που εξαгонουν οι χώρες αυτές, και τών βιομηχανικών προϊόντων που εισάγουν: παρατηρείται ότι, παρά τή σημαντική τεχνολογική πρόοδο στήν κατασκευή βιομηχανικών προϊόντων, όροι άνταλλαγής είχαν τήν τάση νά χειροτερεύουν για τίς υπανάπτυκτες χώρες: οι τιμές τών πρώτων ύλών είχαν μεγάλες διακυμάνσεις, σέ αντίθεση μέ τά βιομηχανικά προϊόντα που παρουσίαζαν σταθερή άνοδική πορεία στίς τιμές τους. Η έξήγηση γι' αυτό αναζητήθηκε: (1) στό γεγονός ότι ή αύξηση του εισοδήματος συμβαδίζει μέ μία άκόμα μεγαλύτερη αύξηση της ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα, σέ αντίθεση μέ τά άγροτικά-πρώτες ύλες, και (2) στό ότι ή αύξηση της παραγωγικότητας στίς προηγμένες χώρες οδήγησε στήν αύξηση τών κερδών και τών μισθών και όχι στήν άντίστοιχη μείωση τών τιμών τών παραγομένων βιομηχανικών προϊόντων.

Τέλος, έπισημαίνεται ό ρόλος της εγχώριας πολυτελούς κατανάλωσης ξένων προϊόντων, που περιορίζει τίς συναλλαγματικές δυνατότητες εισαγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών. Όλ' αυτά οδηγούν στήν άνάγκη δανείων ή/και ξένων επενδύσεων, που γίνονται ό φορές της αύξησης του κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης -άν και δέν κατευθύνονται πάντα στους καλύτερους δυνατούς τομείς για τή χώρα.

Πολλές από τίς παραπάνω έπιμέρους εκτιμήσεις της παραδοσιακής οικονομικής σκέψης είναι χρήσιμες.¹⁰ Δέν ισχύει τό ίδιο και για τή γενική μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετείται συνήθως: αυτή χαρακτηρίζεται από μία στατική «σύγκριση» τών αναπτυγμένων και τών υπανάπτυκτων κοινωνιών, όπου οι πρώτες θεωρούνται τό «ιδανικό πρότυπο» που πρέπει νά τό φτάσουν οι δεύτερες. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι ή άνιστορική θεωρία τών «σταδίων» από τά όποια περνάει μία χώρα για νά καταλήξει στό πιο προηγμένο στάδιο της «οικονομίας μαζικής κατανάλωσης»: ή θεώρηση αυτή δέν παίρνει τίς

σημερινές υπανάπτυκτες χώρες σάν τό προϊόν μιάς ιστορικής εξέλιξης όπου έπαιξε τεράστιο ρόλο ή σχέση τους μέ τίς προηγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Μία άνάλογη κριτική ισχύει και για τή θεωρία της «δυϊκής οικονομίας», όπου συνυπάρχουν δύο τομείς: ό προηγμένος και ό καθυστερημένος ή υπανάπτυκτος. Σύμφωνα μέ τήν άντίληψη αυτή, τό πρόβλημα της ανάπτυξης έγκειται στήν επέκταση του πρώτου (όπου κατά κανόνα κυριαρχούν οι ξένες επενδύσεις), και στήν εξάλειψη του δεύτερου, χωρίς νά λαμβάνεται υπόψη ή άλληλεξάρτησή τους.

Συμπερασματικά, μπορούμε νά πούμε πώς οι παραδοσιακές έρμηνειές στό πρόβλημα της ανάπτυξης περιορίζονται στήν εξέταση της «έλλειψης» διαφόρων «συντελεστών παραγωγής» (κεφάλαιο, εξειδικευμένη εργασία, οργανωτικό πνεύμα, κ.ά.), σέ σύγκριση πάντα μέ ένα ιδεατό πρότυπο, που κατά κανόνα είναι οι προηγμένες δυτικές οικονομίες. Αυτό, ώστόσο, δέν τίς έμποδίζει στό νά κάνουν όρισμένες χρήσιμες διαπιστώσεις.

2β. Ανάπτυξη-υπανάπτυξη-εξάρτηση: μαρξιστικές προσεγγίσεις

Αν εξαίρεσουμε τίς σημαντικές έπεξεργασίες γύρω από τίς σχέσεις ίμπεριαλισμού και υπανάπτυξης στίς αρχές του αιώνα (Κάουτσκι, Λένιν, Λούξεμπουργκ, Μπουχαρίν, κ.ά.) μπορούμε νά πούμε πώς ή μαρξιστική σκέψη γύρω από τό πρόβλημα αυτό εξελίχθηκε μεταπολεμικά σέ μεγάλο βαθμό σάν κριτική στήν παραδοσιακή προσέγγιση που άναφέραμε παραπάνω. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τό έργο τών νεομαρξιστών.

Τά βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής οικονομίας της ανάπτυξης-υπανάπτυξης που έπεξεργάστηκαν οι νεομαρξιστές (Μπάραν, Φράνκ, κ.ά.) μπορούν νά συνοψισθούν μέ τόν ακόλουθο τρόπο: Δέν είναι σωστό νά περιμένουμε πώς θά έπαναληφθούν τά στάδια ανάπτυξης τών αναπτυγμένων σήμερα καπιταλιστικών χωρών για τήν περίπτωση του υπανάπτυκτου Τρίτου Κόσμου· οι υπανάπτυκτες χώρες όχι μόνο δέν αναπτύσσονται, αλλά «υποαναπτύσσονται»: αποτελούν τήν περιφέρεια από όπου άντλούν τά καπιταλιστικά κέντρα οικονομικό πλεόνασμα (που όρίζεται ως ή διαφορά μεταξύ της συνολικής παραγωγής και της αναγκαίας κατανάλωσης)· ή εκμετάλλευση αυτή έγινε κατά καιρούς μέ διαφορετικούς μηχανισμούς (έμποριο, δάνεια, ξένες επενδύσεις), που οδήγησαν και διατηρούν τίς χώρες αυτές στό καθεστώς της υπανάπτυξης. Η έσωτερική κοινωνική διάρθρωση τών χωρών αυτών άντανανκλά τήν κατάσταση αυτή: ή κυρίαρχη τάξη τους και τό κράτος που τήν εκφράζει είναι πλήρως ύποταγμένα στα συμφέροντα τών καπιταλιστικών μητροπόλεων. Κατά συνέπεια, μόνο τό συνολικό σπά-

8. Τό μέτρο αυτό είναι προβληματικό, γιατί εξισώνει χώρες τελείως διαφορετικές, όπως π.χ. τό Κουβέιτ και ή Σουηδία.

9. Κατά κανόνα, βέβαια, οι χώρες αυτές καταλήγουν στό νά δέχονται ξένες επενδύσεις ή νά παίρνουν δάνεια από οργανισμούς σάν τή Διεθνή Τράπεζα, για νά πληρώσουν για τίς εισαγωγές. Δημιουργείται έτσι ζήτηση για τά προϊόντα τών αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών (συνά μάλλον υπάρχουν δεσμεύσεις γύρω από τή χρήση τών δανείων) και παράλληλα διαμορφώνεται ένα είδος συνεχούς εξάρτησης. Τά «ανάπτυξιακά οικονομικά» συχνά αποτελούν άπολογητική γι' αυτή τήν κατάσταση.

10. Άς μην ξεχνάμε ότι ή πτολεμαϊκή θεωρία, ότι ό ήλιος γυρίζει γύρω από τή γη, είχε οδηγήσει σέ πολύ σωστές προβλέψεις γύρω από τίς έκλειψεις...

11. Οι θεωρίες αυτές βασίστηκαν σέ μεγάλο βαθμό στή μελέτη τών χωρών της Λατινικής Άμερικής, και συγγενούν με τή στρουκτουραλιστική προσέγγιση, στήν όποία θά άναφερθούμε παρακάτω.

σιμο τών δεσμών αὐτῶν μπορεῖ νά ὀδηγήσει τίς χώρες αὐτές στήν πραγματική ἀνάπτυξη.¹¹

Αὐτή ἡ θεωρία περί ἀνάπτυξης-ὑπανάπτυξης ἔγινε ἀντικείμενο κριτικῆς: κύρια αἰχμή τῆς κριτικῆς ἦταν ὅτι ὁρίζει τόν καπιταλισμό ἀποκλειστικά στή σφαῖρα τῆς ἀνταλλαγῆς, χαρακτηρίζοντας καπιταλιστική κάθε χώρα πού συνδέεται μέ τή διεθνή ἀγορά, καί ἀγνοώντας τίς ἐσωτερικές δομές της καί τήν ἐσωτερική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Παραγνωρίζει ἔτσι τή σημασία τῶν ἐνδογενῶν παραγόντων καί τῆς ἐσωτερικῆς τους δυναμικῆς. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἴδια τήν πραγματικότητα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας, παραγνωρίζει τά σημαντικά βήματα πού σημειώθηκαν μετά τόν πόλεμο καί πού δύσκολα μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν «ὑπανάπτυξη».

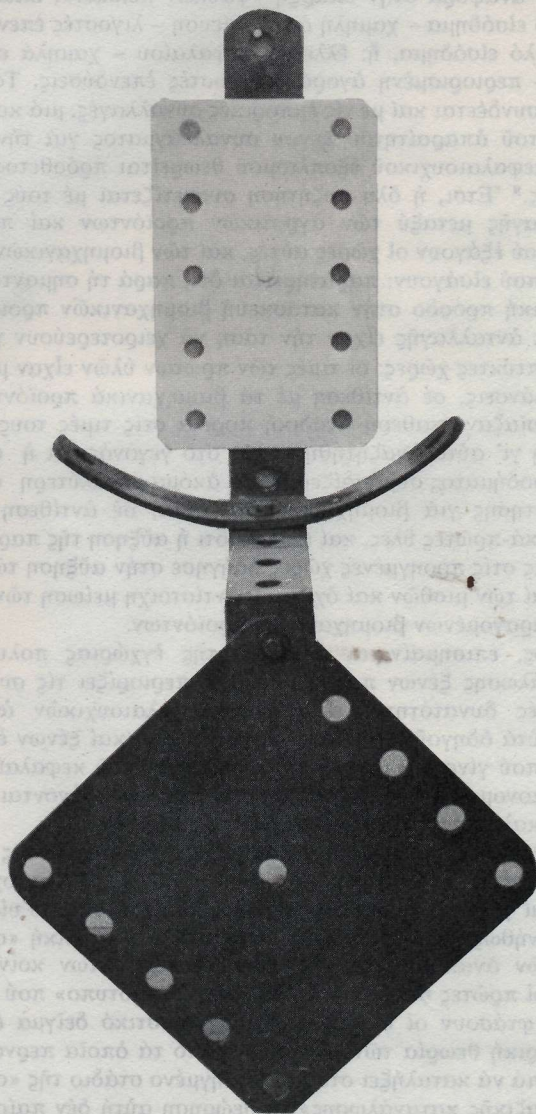
Ἡ μεθοδολογικά συγγενική θεωρία τῆς ἐξάρτησης, πού συνδέθηκε μέ μαρξιστές οἰκονομολόγους (π.χ. Dos Santos, Cardoso) ἀλλά καί μέ στρουκτουραλιστές (Φουρτάντο), ἀποδείχτηκε λιγότερο ἀπλοϊκή καί πιό γόνιμη. Εἶχε σάν βασικό σημείο ἀφετηρίας τό γεγονός ὅτι ἡ ἀναπτυξιακή στρατηγική πού βασίστηκε στήν ὑποκατάσταση τῶν εἰσαγωγῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν δέν ὀδήγησε στό ξεπέραςμα τῆς ἐξάρτησης τῶν χωρῶν αὐτῶν ἀπό τά καπιταλιστικά κέντρα. Ἡ στρατηγική αὕτη εἶχε υἱοθετηθεῖ λόγω τῆς ἀποτυχίας τῶν ἀναπτυξιακῶν προσπαθειῶν πού βασίζονταν στήν αὔξησιν τῶν ἐξαγωγῶν καί σκόπευε στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς στούς τομεῖς ὅπου ὑπῆρχε ἐγχώρια ζήτηση πού ἱκανοποιούνταν μέ εἰσαγωγές. Ἡ ὑποκατάσταση τῶν εἰσαγωγῶν δέν εἶχε ὥστόσο τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα, κυρίως ἐπειδή οἱ τεχνικές πού υἱοθετήθηκαν γιά τήν ἐγχώρια παραγωγή ἦταν κατά κανόνα ξένες, καί βασίζονταν στίς ξένες ἐπενδύσεις, ἤ πάντως στήν εἰσαγωγή μηχανῶν, τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ καί βοήθειας ἀπό τό ἐξωτερικό.

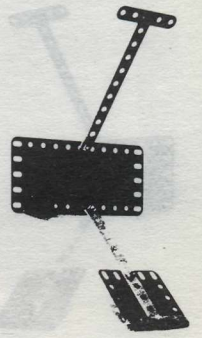
Ἔτσι, αὕτη ἡ συνέχιση καί ἀναπαραγωγή τῆς ἐξάρτησης, πού ἐμφανιζόταν κάθε φορά μέ διαφορετική μορφή, ἀποτελέσσε τόν κύριο ἄξονα τῶν θεωριῶν τῆς ἐξάρτησης: σέ μεγάλο βαθμό αὐτές ἤρθαν νά ἀντικαταστήσουν τό ἀπλοϊκό σχῆμα ἀνάπτυξη-ὑπανάπτυξη, διατηρώντας ὥστόσο ὁρισμένα στοιχεῖα του ὡς, π.χ., οἱ ἔννοιες οἰκονομικό πλεόνασμα, κέντρο-περιφέρεια, κ.ἄ. Οἱ θεωρίες αὐτές μιλάνε γιά ἐξαρτημένη ἀνάπτυξη (καί ὄχι γιά ὑπανάπτυξη), καί θεωροῦν ὅτι ἡ ἐξάρτηση ἀντανάκλαται στήν ἴδια τήν οἰκονομική δομή τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν, πού διαφέρει οὐσιαστικά ἀπ' αὐτήν τῶν προηγμένων χωρῶν (ὅσον ἀφορᾷ π.χ. τό εἰδικό βάρος τῶν εἰσαγωγῶν-ἐξαγωγῶν, τή σχέση τῶν κλάδων παραγωγῆς κεφαλαιουχικῶν καί καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, κ.ἄ.). Μιά παραπλήσια ἀσέγγιση στό θέμα αὐτό βλέπει τήν ἐξάρτηση νά ἐκφράζεται γάρ στήν ἀνισότητα τῶν ἀνταλλαγῶν μεταξύ κέντρου καί περιφέρειας: προϊόντα ἄνισης ἀξίας (πού περιέχουν διαφορετικές ποσότητες ἐργασίας) ἀνταλλάσσονται σάν ἴσα, πράγμα πού ὠφελεῖ τίς βιομηχανικά προηγμένες χώρες, πού ἐξάγουν προϊόντα χαμηλῆς ἀξίας καί εἰσάγουν ἀπό τήν περιφέρεια προϊόντα ὑψηλότερης ἀξίας.

Μέσα ἀπό τό παραπάνω πρίσμα, ἡ τεχνολογική ἐξάρτηση ἀντιμετωπίζεται σάν μιᾷ ἀπό τίς σημαντικότερες σύγχρονες μορφές ἐξάρτησης, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αὐξανόμενης ἀνάγκης τῶν χωρῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου γιά τεχνικό ἐξοπλισμό γιά τήν ἐκδοιομηχάνισή τους. Ἡ τεχνολογική ἐξάρτηση ἐρχεται ἔτσι νά προστεθεῖ στίς παλιότερες καί παραδοσιακές μορφές

ἐξάρτησης, πού συνδέονταν μέ δάνεια, ἐμπορικές συμφωνίες, κλπ. Καί ἀκόμα ἀποτελεῖ ἓνα μέσο ἀντήλησης οἰκονομικοῦ πλεονάσματος, μέσω τῶν πληρωμῶν γιά πατέντα, δικαιώματα, τεχνική βοήθεια, ἐπαναπατρισμό κερδῶν, ὑπερτιμολογήσεις, κλπ.

Πρέπει νά σημειωθεῖ πῶς οἱ παραπάνω προσεγγίσεις, πού συχνά χαρακτηρίζονται νεομαρξιστικές, καί πού περιστρέφονται γύρω ἀπό τό τρίπτυχο ἀνάπτυξη - ὑπανάπτυξη - ἐξάρτηση (ἐξαρτημένη ἀνάπτυξη), ἔχουν γίνει ἀντικείμενο κριτικῆς μέσα στά ἴδια τά μαρξιστικά πλαίσια. Ἀρχίζοντας ἀπό τόν τρόπο χρησιμοποίησης τοῦ ὅρου «καπιταλισμός» (πού εἶδαμε παραπάνω), καί προχωρώντας στίς ἔννοιες «πλεόνασμα», «ἐκμετάλλευση τῆς περιφέρειας ἀπό τό κέντρο», «ἐξαρτημένη-μὴ ἐξαρτημένη ἀνάπτυξη», γίνεται μιᾷ σφοδρότατη κριτική στήν «αὐτόνομη θεωρητικοποίηση» τῶν προβλημάτων τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν, καί στήν ἐγκατάλειψη τῆς μαρξιστικῆς προβληματικῆς πού στηρίζεται στίς ἔννοιες τρόπος παραγωγῆς-σχέσε.

παραγωγής και στη θεωρία της αξίας. Μιά τέτοια προσέγγιση όχι μόνο θα φώτιζε παραπάνω τις εσωτερικές συνιστώσες της ανάπτυξης των χωρών του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, αλλά μπορεί ακόμα και να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η ξένη επίδραση στις χώρες αυτές συμβάλλει στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Τό ούσιωδες, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, είναι η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα, που προσλαμβάνει διαφορετικές μορφές κατά χώρα. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η δημιουργία αυτής της άλλης θεωρίας γύρω από μία άλλη κατηγορία χωρών κινδυνεύει να περιορίσει την καθολικότητα του μαρξισμού και αντικαθιστά τις ταξικές με τις διακρατικές αντιθέσεις.

Δέν θα προχωρήσουμε παραπέρα στο θέμα αυτό, που συνδέεται με πολύ γενικότερα επιστημολογικά ερωτήματα γύρω από το μαρξισμό. Τό αναφέραμε ωστόσο για να φανούν τά μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με τούς όρους ανάπτυξη-υπανάπτυξη-εξάρτηση.

2γ. Μερικές συμπερασματικές διαπιστώσεις

Με βάση τά παραπάνω μπορούμε να πούμε πώς τό φαινόμενο της μεταφοράς τεχνολογίας συνδέεται με μία σχετικά πρόσφατη φάση στην ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών: την εκβιομηχάνισή τους, που συνήθως περιστρεφόταν γύρω από την εξόρυξη-εξαγωγή ορυκτού πλού- ή την υποκατάσταση των εισαγωγών. Έτσι η μεταφορά τεχνολογίας τοποθετείται στο ιστορικό της πλαίσιο. Όσον αφορά τό μεθοδολογικό πλαίσιο εξέτασής της, μπορούμε, από μία μεριά, να τή συνδέσουμε με την όλη θεωρία περί εξάρ- ης και να δούμε τούς μηχανισμούς μέσω των οποίων η ξένη τεχνολογία αντλεί τό οικονομικό πλεόνασμα μιάς χώρας, δημιουργώντας (μαζί με άλλους παράγοντες) προβλήματα στο ισοζύγιο πληρωμών· από την άλλη, και εδώ συνδεόμαστε με την παρουσίαση στο 1ο μέρος του άρθρου, μπορούμε να αντιμετωπίσουμε την εισαγωγή ξένης τεχνολογίας σαν φυσιολογική και αναγκαία συνέπεια της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στις χώρες αυτές. Όπως θά δούμε παρακάτω, και οι δύο αυτές προσεγγίσεις είναι, σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, χρήσιμες και γόνιμες: η πρώτη μάς βοηθάει στην εξέταση των μηχανισμών μεταβίβασης της τεχνολογίας, ενώ η δεύτερη στην εξομνησία και κριτική του όρου «ακατάλληλη τεχνολογία».

· Προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με τή μεταφορά τεχνολογίας

Θά στραφούμε τώρα σε μία πιο συγκεκριμένη ανάλυση των προβλημάτων που σχετίζονται με τή μεταφορά τεχνολογίας και του τρόπου με τον οποίο έχουν εξετασθεί.

3α. 'Η επιλογή «κατάλληλων» τεχνολογιών

Ένα σημαντικό μέρος των μελετών για τή μεταφορά τεχνολογίας περιστρέφεται γύρω από τό πρόβλημα της «καταλληλότητας», καταλήγοντας στον ισχυρισμό ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες υίοθετούν πολύ συχνά «ακατάλληλες» τεχνολογίες: άκα-

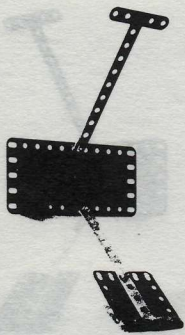
τάλληλες γιατί δέν ανταποκρίνονται στα δεδομένα και στις ανάγκες των χωρών αυτών, και, πιο αναλυτικά, γιατί χρησιμοποιούν πολύ κεφάλαιο και λίγη εργασία σε συνθήκες όπου υπάρχουν άφθονα εργατικά χέρια που μένουν χωρίς απασχόληση.

Η παραπάνω τοποθέτηση θεμελιώνεται σε μεγάλο βαθμό στη νεοκλασική θεωρία της παραγωγής (βλ. μέρος 1γ.): μία τεχνική όρίζεται, σ' αυτό τό πλαίσιο, σαν μία συγκεκριμένη αναλογία μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ενός προϊόντος. Η τεχνολογία μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα σύνολο ή σύστημα τεχνικών για την παραγωγή του ενός ή του άλλου προϊόντος. Με βάση τό μοντέλο αυτό η ακαταλληλότητα της ξένης τεχνολογίας που μεταφέρεται και χρησιμοποιείται στις αναπτυσσόμενες χώρες έγκειται στο γεγονός ότι η αναλογία κεφαλαίου-εργασίας είναι πολύ ύψηλή και δέν οδηγεί στον άριστο (optimum) συνδυασμό χρησιμοποίησης των διαθέσιμων συντελεστών παραγωγής (άρα και στο μέγιστο δυνατό εισόδημα). Αυτό σχετίζεται με όρισμένα πολύ χειροπιαστά προβλήματα: πρώτα πρώτα υπάρχει ανεργία και υποαπασχόληση (μία και δέν απορροφάται όλο τό εργατικό δυναμικό)· ένα δεύτερο συναφές πρόβλημα είναι ότι δέν χρησιμοποιούνται έγχώρια ύλικά-πρώτες ύλες, που θά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αν υίοθετούνταν μία διαφορετική τακτική. Η αίτια της ακαταλληλότητας αυτής βρίσκεται στο γεγονός ότι οι τεχνολογίες αυτές αναπτύχθηκαν στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες, όπου υπάρχει άφθονο κεφάλαιο σε σχέση με τό εργατικό δυναμικό. Η τεχνολογική πρόοδος δέν αποτελεί γραμμική διαδικασία που συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγής για όλες τις υπάρχουσες τεχνικές, αλλά, αντίθετα, έχει μία σαφή τάση να αυξάνει τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο και να μειώνει, αντίστοιχα, την εργασία, αλλάζοντας έτσι την αναλογία κεφαλαίου-εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι στην πράξη ό μόνος ή πάντως ό άποδοτικότερος τρόπος παραγωγής ενός προϊόντος προϋποθέτει μία τεχνική «έντασης κεφαλαίου» (που χρησιμοποιεί σχετικά πολύ κεφάλαιο).

Γύρω από τήν τοποθέτηση αυτή αναπτύχθηκαν διάφορες απόψεις και προβλήθηκαν ποικίλες λύσεις. Από τή μία, υπάρχει μία σχολή σκέψης που πρεσβεύει τή δημιουργία και υίοθέτηση μιάς «ενδιάμεσης»¹² τεχνολογίας, που να μίν είναι ούτε πρωτόγονη (ελάχιστο κεφάλαιο-πολλή εργασία), ούτε όμως και τόσο δαπανηρή σε κεφάλαια όσο οι σύγχρονες τεχνικές. Η ενδιάμεση αυτή τεχνολογία θεωρείται ότι θά λύσει τό πρόβλημα της ανεργίας και ταυτόχρονα θά εξασφαλίσει μία σταδιακή και ισορροπημένη ανάπτυξη για τις λιγότερο αναπτυσσόμενες χώρες. Βέβαια η «κατάλληλη» αυτή τεχνολογία δέν έχει βρεθεί, αλλά, πάντα σύμφωνα μ' αυτήν τήν άποψη, μπορεί να δημιουργηθεί, αρκεί να διατεθούν τά απαραίτητα κονδύλια για τέτοιου είδους έρευνες από τά αναπτυσσόμενα όσο και τά αναπτυγμένα κράτη, από διεθνείς όργανισμούς και μεγάλες επιχειρήσεις.

Πίσω άπ' όλη αυτή τή συζήτηση υπάρχουν όρισμένα πιο βαθιά ερωτήματα. Τό πρώτο άφορά τή αναπτυξιακή στρατηγική: οι τεχνολογίες έντασης κεφαλαίου σχετίζονται με μία πιο άνιση κατανομή εισοδήματος άνάμεσα στον «προηγμένο» και

12. «Intermediate Technology». Στο πλαίσιο αυτό θά χρησιμοποιούμε τούς όρους «κατάλληλη» και «ενδιάμεση» σαν να σημαίνουν ουσιαστικά τό ίδιο πράγμα.

στόν «καθυστερημένο» τομέα, και με υψηλότερα κέρδη.¹³ Έχει αποδειχθεί πώς, σε περίπτωση επανεπένδυσης αυτών των κερδών, το αρχικά χαμηλότερο συνολικό εισόδημα που σχετίζεται με τις τεχνολογίες έντασης κεφαλαίου παρουσιάζει ταχύτερη αύξηση και τελικά ξεπερνάει το εισόδημα μιάς οικονομίας που αναπτύσσεται χρησιμοποιώντας τεχνολογίες έντασης εργασίας. Μιά τέτοια αναπτυξιακή στρατηγική μπορεί, θεωρητικά, να εφαρμοστεί σε μία κεντρικά προγραμματισμένη οικονομία.¹⁴ Είναι αλήθεια πώς τέτοιου είδους έρωτήματα, που σχετίζονται με την επιλογή όχι μόνο τεχνολογίας αλλά και κλάδων της οικονομίας (βαριά-ελαφριά βιομηχανία), απασχόλησαν τους προγραμματιστές στην ΕΣΣΔ όσο και στην Κίνα. Το ουσιαστικό συμπέρασμα πάντως για το θέμα μας είναι πώς: (1) η λιγότερο έντατική χρησιμοποίηση κεφαλαίου και η αντίστοιχη επιλογή «ελαφριάς» τεχνολογίας δεν αποτελούν εξ' ορισμού την «άριστη» επιλογή, αφού το πρόβλημα δεν είναι στατικό· (2) το όλο πρόβλημα, σε συνθήκες καπιταλισμού, άρα έλλειψης κεντρικού προγραμματισμού, δεν είναι τόσο θέμα επιλογής «κατάλληλης» τεχνολογίας: συνδέεται μάλλον με το κατά πόσο τα κέρδη διανέμονται σε (πολυτελή) κατανάλωση, επανεπενδύονται ή μεταφέρονται στο έξωτερικό. Μ' άλλα λόγια, οι έντατικές σε κεφάλαιο τεχνολογίες μπορούν, θεωρητικά, να οδηγήσουν στους ταχύτερους δυνατούς ρυθμούς ανάπτυξης, αλλά στο καπιταλιστικό πλαίσιο αυτό δεν συμβαίνει αναγκαστικά· (3) μία επιλογή τεχνολογιών που να μην είναι έντασης κεφαλαίου μπορεί μόνο στατικά να θεωρηθεί άριστη, μία και μακροπρόθεσμα δεν εξασφαλίζει την ταχύτερη δυνατή ανάπτυξη· οδηγεί όμως βραχυπρόθεσμα σε αύξηση του εισοδήματος και στη σχετικά πιο ίση κατανομή του.

Τά παραπάνω αποτελούν «έσωτερική κριτική» της αντίληψης που προσβέυει άκριτα την υιοθέτηση μιάς πιο «κατάλληλης» ή «ένδιάμεσης» τεχνολογίας: έσωτερική με την έννοια ότι, βασιζόμενη στα ίδια μεθοδολογικά εργαλεία και βλέποντας το πρόβλημα δυναμικά (μέσα στο χρόνο), καταρρίπτει τον ισχυρισμό ότι η τεχνολογία που αντιστοιχεί στη σχέση κεφαλαίου - εργασίας μιάς χώρας είναι ή πιο «κατάλληλη» ή η «άριστη» επιλογή.¹⁵

Μεθοδολογικά προβλήματα

Ας γυρίσουμε όμως σ' ένα δεύτερο, πιο θεμελιακό πρόβλημα, που σχετίζεται με τους παράγοντες που καθορίζουν την κατεύθυνση της τεχνολογικής προόδου. Οι υποστηρικτές της «ένδιάμεσης» τεχνολογίας από τη μία χαρακτηρίζονται από ένα είδος τεχνολογικού ντετερμινισμού («ας αλλάξουμε την τεχνολογία και όλα θα πάνε καλύτερα»), και από την άλλη έχουν μία κάπως ουτοπιακή αντίληψη για την παραγωγή της τεχνολογίας. Διότι ή ίδια ή κατεύθυνση της τεχνολογικής προόδου υπήρξε και είναι βασικά προϊόν κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων. Τά μέχρι τώρα αποτελέσματα της προώθησης τέτοιου είδους τεχνολογιών υπήρξαν, άλλωστε, πενιχρά: οι μεγάλες επιχειρήσεις, με λίγες εξαιρέσεις που είχαν περισσότερο διαφημιστικό χαρακτήρα, δεν προχώρησαν σε τέτοιου είδους έρευνες, μία και δεν περίμεναν σημαντικά κέρδη από αυτές· οι προηγμένες χώρες διαθέτουν ορισμένα μάλλον συμβολικά κονδύλια για την παραγωγή μιάς τεχνολογίας που να «άρμοζει» στις

συνθήκες των αναπτυσσόμενων χωρών· και, τέλος, ή επιστημονική έρευνα στις ίδιες τις χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, στο βαθμό που έχει αναπτυχθεί, δεν σχετίζεται με τις ανάγκες της εγχώριας παραγωγής, αλλά είναι μάλλον θεωρητική (βασική, μή εφαρμοσμένη) και συνδέεται κατά κανόνα με διεθνή έρευνητικά κέντρα. Οι προσπάθειες που έγιναν σε όρισμένες χώρες όπως ή Ίρλανδία για τόν προσανατολισμό της εγχώριας έρευνας στις παραγωγικές ανάγκες και για την παραγωγή μιάς «εναλλακτικής» αποδοτικής τεχνολογίας απέτυχαν.

Οι ισχυρισμοί που προσβέυουν την υιοθέτηση μιάς «ένδιάμεσης» τεχνολογίας, συμβαδίζουν συχνά με όρισμένες αντιλήψεις για την ανάπτυξη. Πρώτον, όρισμένοι θεωρούν ότι οι χώρες που αναπτύσσονται θα περάσουν από στάδια αντίστοιχα με εκείνα από τα οποία πέρασαν οι βιομηχανικά προηγμένες χώρες: ή αντανάκλαση της λογικής αυτής στο τεχνολογικό πεδίο σημαίνει πώς, σε πρώτη φάση, πρέπει να υιοθετηθούν τεχνικές αντίστοιχες αυτών που χαρακτήριζαν π.χ. τη βρετανική οικονομία τόν 18ο και 19ο αιώνα. Παραγνωρίζεται έτσι το γεγονός ότι οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες βρίσκονται ιστορικά σε διαφορετικό πλαίσιο και έχουν σχέσεις με άλλες χώρες που είναι τεχνολογικά προηγμένες. Η λογική αυτή των τεχνολογικών σταδίων σε συνθήκες ανταγωνισμού σε παγκόσμια κλίμακα είναι κατά συνέπεια καταδικασμένη σε αποτυχία, τό πολύ να καταλήγει σ' έναν απομονωτισμό -επιλογή όχι ρεαλιστική, τουλάχιστον για τις καπιταλιστικές οικονομίες. Δεύτερον, συνδέοντας την υιοθέτηση πιο κατάλληλων τεχνολογιών με ανάπτυξη αποκλειστικά ελαφρών βιομηχανικών κλάδων όχι της βαριάς βιομηχανίας, οι αντιλήψεις αυτές καταλήγουν στο να προσβέυουν ένα διεθνή καταμερισμό εργασίας, όπου τεχνολογικά προηγμένοι κλάδοι βαριάς βιομηχανίας συγκεντρώνονται στις προηγμένες χώρες και οι ελαφριές δουλειές, κρης παραγωγικότητας στις λιγότερο αναπτυγμένες. Μιά τέτοια αναπτυξιακή λογική ασφαλώς δεν είναι προς τό συμφέρον των αναπτυσσόμενων χωρών. (Είναι πάντως χαρακτηριστικό πώς ένας τέτοιος καταμερισμός εργασίας γίνεται εν μέρει μέσα στις ίδιες τις πολυεθνικές εταιρίες, που μεταφέρουν όρισμένες δραστηριότητές τους έντασης εργασίας, συνήθως ανειδίκευτης, σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, όπου τά εργατικά χέρια είναι φθηνά). Τρίτον, ή όλη λογική περί «ακατάλληλης» τεχνολογίας έχει συνδεθεί με την αναπτυξιακή θεωρία του δυισμού που αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ο δυϊσμός, στο πλαίσιο αυτό, προσλαμβάνει τεχνολογικό χαρακτήρα: ό «καθυστερημένος» τομέας χαρακτηρίζεται από μία πρωτόγονη τεχνολογία έντασης εργασίας, και ό «προηγμένος» τομέας από ή σύγχρονη τεχνολογία έντασης κεφαλαίου.

Χρήσιμες διαπιστώσεις

Πέρα όμως από τις γενικές και μάλλον ουτοπικές διακηρύξεις

13. Λόγω της υψηλότερης παραγωγικότητας στον τομέα αυτόν, όχι μόνο τά κέρδη, αλλά και οι μισθοί τόν λίγων «προνομιούχων» εργατών που απασχολούνται εκεί είναι υψηλοί.

14. Διότι στην περίπτωση αυτή ή κατανομή του εισοδήματος, όσο και τό ύψος τόν συνολικών επενδύσεων, μπορούν να καθοριστούν κεντρικά, και όχι μέσω του μηχανισμού της αγοράς.

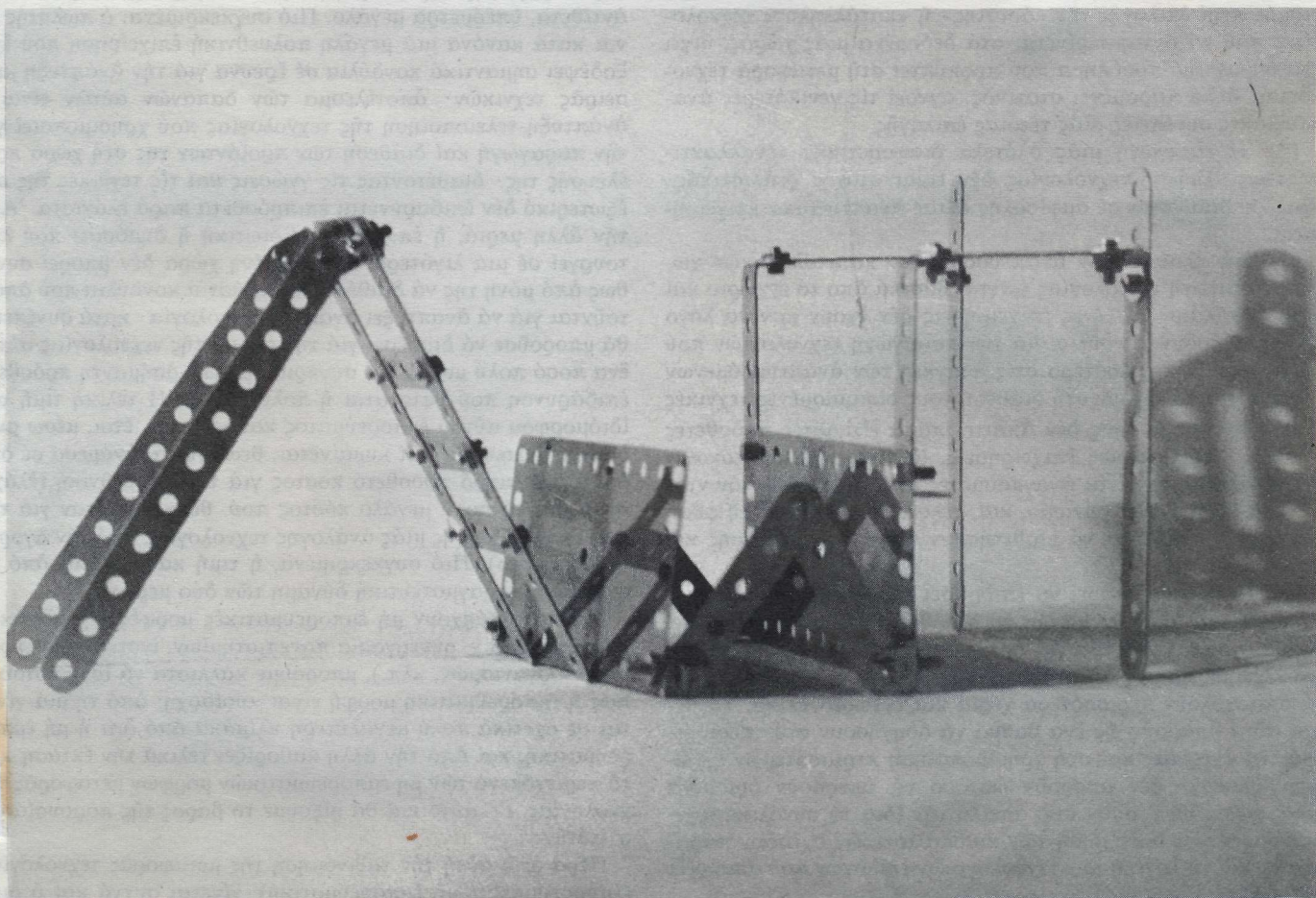
15. Μιά άλλη κριτική γενικότερης μεθοδολογικής φύσης σχετίζεται με τό κατά πόσο μπορούμε να μετρήσουμε τό κεφάλαιο στο νεοκλασικό πλαίσιο.

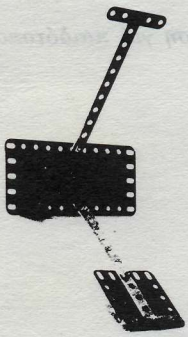
περί ριζικής αλλαγής στή χρησιμοποιούμενη τεχνολογία, ύπηρξαν και άλλες διαπιστώσεις και προτάσεις κάπως πιο ρεαλιστικές.¹⁶ Τέτοιες είναι: (1) Πώς οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες μπορούν να χρησιμοποιήσουν σε όρισμένες περιπτώσεις μεταχειρισμένα μηχανήματα, αγοράζοντάς τα φθηνά από τις πιο προηγμένες χώρες. (2) Πώς ή «ελαστικότητα υποκατάστασης κεφαλαίου με εργασία» (πού είναι δείκτης της έκτασης του φάσματος διαφορετικών τεχνικών) διαφέρει από κλάδο σε κλάδο· αυτό σημαίνει ότι για την παραγωγή ορισμένων προϊόντων υπάρχουν διαθέσιμες τεχνικές σχετικά λιγότερο δαπανηρές, πού μπορεί να είναι αποδοτικές. (3) Πώς μπορούμε να θεωρήσουμε την παραγωγή σαν μία σειρά διαφορετικών αλλά αλληλένδετων επιμέρους διαδικασιών, όρισμένες από τις οποίες μπορούν να αλλάξουν: αυτό έχει σημασία για την απαρχώληση περισσότερων εργατών και λιγότερου κεφαλαίου, αλλά και περισσότερων εγχώριων υλικών (ένα από τα παραδείγματα είναι οι οικόδομές). (4) Ότι, σε μεγάλο βαθμό, πίσω από το ερώτημα «Τι τεχνολογία πρέπει να επιλεγεί», κρύβεται το πολύ ουσιαστικότερο πρόβλημα «Ποιά προϊόντα πρέπει να παραχθούν». Αυτή ή τοποθέτηση συνδέει το πρόβλημα με τον παράγοντα της ζήτησης, και, τελικά, της κατανομής του εισο-

δήματος. Μιά άνιση κατανομή εισοδήματος δημιουργεί από μέρους των πλουσίων μία όρισμένη ζήτηση για πολυτελή προϊόντα τα όποια πρέπει ή να εισαχθούν ή να παραχθούν εγχώρια με βάση ξένες και κατά κανόνα δαπανηρές τεχνολογίες. Τό συμπέρασμα πού βγαίνει είναι ότι ή αλλαγή των τεχνολογικών επιλογών συνδέεται αναγκαστικά με αλλαγή στην κατανομή του εισοδήματος, άρα και με διεργασίες πολιτικής και κοινωνικής φύσης.

Η τελευταία αυτή τοποθέτηση είναι ασφαλώς πολύ διαφωτιστική και γόνιμη, αλλά παραμένει κάπως μερική. Διότι συνδέει τον παράγοντα της τεχνολογίας με την κοινωνική δομή αποκλειστικά μέσω του ρόλου της κατανομής του εισοδήματος και της συνακόλουθης διάρθρωσης της κατανάλωσης. Όστόσο, μία κρατική πολιτική προώθησης μιας πιο ισότιμης κατανομής εισοδήματος, μιας διαφορετικής κατανάλωσης και, τελικά, πιο «κατάλληλων» προϊόντων και τεχνολογιών, από ένα σημείο και μετά είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί στο καπιταλιστικό

16. Πρέπει να έχουμε στο νου, σε σχέση με τις προτάσεις αυτές, πως ή περισσότερη μηχανοποίηση δεν συνεπάγεται αναγκαστικά μεγαλύτερη δαπάνη σε κεφάλαια, μία και οι πιο σύγχρονες μηχανές παράγονται συχνά φθηνότερα.

πλαίσιο. Συνδέοντας τό θέμα μέ τήν παρουσίασή μας στό 1ο κεφάλαιο, πρέπει νά αναρωτηθοῦμε: τί σημαίνει «ἀκατάλληλη» τεχνολογία; «Κατάλληλη» ἢ «ἀκατάλληλη» γιά ποιόν; Ἡ υἱοθέτηση μιᾶς τεχνολογίας πού χρησιμοποιεῖ πολὺ κεφάλαιο καί λίγη ἐργασία μπορεῖ ἔτσι νά ἰδωθεῖ στά πλαίσια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς· ἀπό τή μιᾶ, μιᾶ ἐπιχείρηση, ξένη ἢ ἐγχώρια, πού θά υἱοθετοῦσε μιᾶ τεχνική ἐντασης ἐργασίας, δέν θά ἦταν ἀνταγωνιστική, ἀρα βιώσιμη: διότι κατά κανόνα οἱ σύγχρονες πιά ἀποδοτικές τεχνικές εἶναι αὐτές πού χρησιμοποιοῦν πολὺ κεφάλαιο· ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀπασχόληση πολλῶν ἐργατῶν δέν συμφέρει τό κεφάλαιο πολιτικά (μέ τήν εὐρεία ἐννοια τοῦ ὄρου): προτιμᾷ, ἀντίθετα, νά χρησιμοποιεῖ μηχανοποιημένες μεθόδους καί νά ἀπασχολεῖ λίγους καί καλοπληρωμένους ἐργάτες, πού νά ἐξαρθῶνται πλήρως ἀπ' αὐτό, ἰδιαίτερα σέ συνθήκες ὑψηλῆς ἀνεργίας, ὑποαπασχόλησης καί σχετικά χαμηλοῦ συνολικοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου.

Συμπεράσματα

Ἀπό τήν ὅλη παραπάνω θεώρηση τῶν ἀπόψεων γιά τήν ἐπιλογή μιᾶς «κατάλληλης» τεχνολογίας προκύπτουν συμπερασματικά τά ἑξῆς:

(α) Ἰδωμένος στό πλαίσιο τῆς νεοκλασικῆς θεωρίας, ὁ ἰσχυρισμός περί ἐπιλογῆς τῆς «ἀριστῆς» ἢ «κατάλληλης» τεχνολογίας, πού νά ἀνταποκρίνεται στά δεδομένα μιᾶς χώρας, θίγει ἕνα σημαντικό πρόβλημα πού προκύπτει στή μεταφορά τεχνολογίας, ἀλλά παραμένει στατικός: ἀγνοεῖ τίς γενικότερες ἀναπτυξιακές συνέπειες μιᾶς τέτοιας ἐπιλογῆς.

(β) Ἡ εἰσαγωγή μιᾶς ὁλότελα διαφορετικῆς «ἐναλλακτικῆς»-κατάλληλης τεχνολογίας δέν εἶναι στόχος ρεαλιστικός· ἐξάλλου βασίζεται σέ ἀμφίδουλη ἀξία ἀναπτυξιακά ἐπιχειρήματα.

(γ) Στό πλαίσιο τῶν ἀναπτυσσόμενων καπιταλιστικῶν χωρῶν, ἡ ἐπιλογή τεχνολογίας γίνεται βασικά ἀπό τό ἐγχώριο καί ξένο κεφάλαιο· οἱ ξένες ἐπιχειρήσεις δέν ἔχουν κανένα λόγο νά δαπανήσουν κονδύλια γιά τήν παραγωγή τεχνολογιῶν πού νά ἀρμόζουν περισσότερο στίς ἀνάγκες τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν, μιᾶ καί ἔχουν στή διάθεσή τους δοκιμασμένες τεχνικές πού ἡ ἐφαρμογή τους δέν ἀπαιτεῖ παρά ἐλάχιστες πρόσθετες δαπάνες· οἱ ἐγχώριες ἐπιχειρήσεις, ἰδιαίτερα ὅσες ὑποκαθιστοῦν εἰσαγωγές, εἶναι ἀναγκασμένες ἀπό τή ζήτηση, τόν ντόπιο καί διεθνή ἀνταγωνισμό, καί, τέλος, ἀπό τήν ἴδια τή φύση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας νά υἱοθετήσουν τεχνολογίες ἐντασης κεφαλαίου.

(δ) Τό κράτος μπορεῖ νά ἐπιδράσει πάνω στίς τεχνολογικές ἐπιλογές, ἀλλάζοντας κάπως τή διάρθρωση τῆς κατανάλωσης, δημιουργώντας κίνητρα γιά ὀρισμένους κλάδους-προϊόντα καί γιά τεχνικές πού νά ἀπαιτοῦν σχετικά λιγότερες ἐπενδύσεις καί νά ἀπασχολοῦν περισσότερα χέρια καί ἐγχώρια ὑλικά. Τά μέτρα αὐτά μποροῦν ὥς ἕνα βαθμό νά ὁδηγήσουν στόν περιορισμό τῆς ἀνεργίας καί στή χρησιμοποίηση περισσότερων ἐγχώριων ὑλικῶν· δέν μποροῦν ὥστόσο νά ὑπερβοῦν ὀρισμένα ὅρια, χωρίς νά θέσουν ὑπό ἀπειλή τήν ἴδια τή συνολική ἀναπαραγωγή καί διατήρηση τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, καί τή λογική τῶν τεχνολογικῶν ἐπιλογῶν πού ἀπορρέει ἀπ' αὐτές.

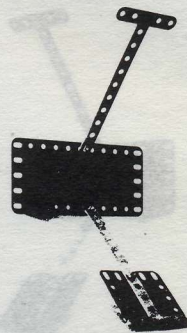
3β. Ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς τεχνολογίας καί ὁ ρόλος τῶν πολυεθνικῶν ἐπιχειρήσεων

Ἄν καί ἡ κριτική πού ἔχει γίνει στίς πολυεθνικές ἐταιρίες συχνά σχετίζεται μέ τό ὅτι μεταφέρουν μιᾶ «ἀκατάλληλη» τεχνολογία, ἔχει πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἡ ἐξέταση τοῦ ρόλου τους στήν ἀγορά τεχνολογίας.

Τό σημεῖο ἀφετηρίας τῶν πολὺ γόνιμων ἀναλύσεων πού ἔχουν γίνει στό θέμα αὐτό, εἶναι ὅτι ἡ τεχνολογία δέν «μεταφέρεται» ἀπλά καί μόνο, ἀλλά «ἐμπορευματοποιεῖται»: γίνεται ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας σέ μιᾶ ἰδιόμορφη καί συχνά ὄχι καί τόσο προφανή ἀγορά. Ἡ ἀγορά τῆς τεχνολογίας ἔχει ὀρισμένα σημαντικά χαρακτηριστικά. Πρῶτα πρῶτα, τό ἐμπόρευμα πού πουλιέται δέν μπορεῖ εὐκόλα νά διαιρεθεῖ: δέν μποροῦμε, κατά κανόνα, νά ἀγοράσουμε «λίγη» τεχνολογία, μι καί αὐτή ἀποτελεῖ συνήθως ἕνα σύστημα ἀλληλένδετων γυναικῶν καί τεχνικῶν. Δεύτερο, εἶναι δύσκολο γιά τόν ἀγοραστή νά ἀποκτήσει γνώση γύρω ἀπό τό ἐμπόρευμα πού θέλει νά ἀγοράσει μιᾶ καί, τίς περισσότερες φορές, ἡ γνώση αὐτή εἶναι τό ἴδιο τό ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας. Τρίτο, ἐνῶ γιά τόν πωλητή τό πρόσθετο (ὀριακό) κόστος πού ἀπορρέει ἀπό τήν πώληση (προσαρμογή τεχνολογίας σέ συγκεκριμένες συνθήκες κ.ἄ. παρόμοια) εἶναι σχετικά μικρό, γιά τόν ἀγοραστή τό κόστος τῆς παραγωγῆς τῆς ἴδιας ἢ μιᾶς ἀνάλογης τεχνολογίας εἶναι, ἀντίθετα, ὑπέρμετρα μεγάλο. Πιό συγκεκριμένα: ὁ πωλητής εἶναι κατά κανόνα μιᾶ μεγάλη πολυεθνική ἐπιχείρηση πού ἔχει ξοδέψει σημαντικά κονδύλια σέ ἔρευνα γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς σειρᾶς τεχνικῶν· ἀποτέλεσμα τῶν δαπανῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἀνάπτυξη-τελειοποίηση τῆς τεχνολογίας πού χρησιμοποιεῖ γιά τήν παραγωγή καί διάθεση τῶν προϊόντων της στή χώρα προέλευσής της· διαθέτοντας τίς γνώσεις καί τίς τεχνικές της στό ἐξωτερικό δέν ἐπιβαρύνεται ἐπιπρόσθετα παρά ἐλάχιστα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπιχείρηση (ιδιωτική ἢ δημόσια) πού λειτουργεῖ σέ μιᾶ λιγότερο ἀναπτυγμένη χώρα δέν μπορεῖ συνήθως ἀπό μόνη της νά διαθέσει τά τεράστια κονδύλια πού ἀπαιτοῦνται γιά νά ἀναπτύξει ἀνάλογη τεχνολογία· κατά συνέπεια, θά μπορούσε νά διαθέσει γιά τήν ἀγορά τῆς τεχνολογίας αὐτῆς ἕνα ποσό πολὺ μεγάλο σέ σύγκριση μέ τήν ἀσήμαντη πρόσθετη ἐπιβάρυνση πού ὑφίσταται ἡ πολυεθνική. Ἡ τελική τιμή τοῦ ἰδιόμορφου αὐτοῦ ἐμπορεύματος καθορίζεται, ἔτσι, μέσω μιᾶς διαπραγματεύσεως, καί κυμαίνεται, θεωρητικά, ἀνάμεσα σέ δύο ὅρια: στό μικρό πρόσθετο κόστος γιά τήν πολυεθνική (ἐλάχιστο), καί τό πολὺ μεγάλο κόστος πού θά χρειαζόταν γιά τήν παραγωγή ἐξαρχῆς μιᾶς ἀνάλογης τεχνολογίας ἀπό τόν ἀγοραστή (μέγιστο). Πιό συγκεκριμένα, ἡ τιμή καθορίζεται ἀπό τή σχετική διαπραγματευτική δύναμη τῶν δύο μερῶν.

Ἄν καί ὑπάρχουν μὴ ἐμπορευματικές μορφές τεχνολογικῆς μεταφορᾶς (π.χ. συνεργασία πανεπιστημίων, ἱνστιτούτων, κρατικῶν ὁργανισμῶν, κλπ.), μπορούμε κάλλιστα νά ἰσχυριστοῦμε πῶς ἡ ἐμπορευματική μορφή εἶναι κυρίαρχη: ἀπό τή μιᾶ γίνεται σέ σχετικά πολὺ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπό ὅ,τι ἡ μὴ ἐμπορευματική, καί ἀπό τήν ἄλλη καθορίζει τελικά τήν ἔκταση καί τὸ περιεχόμενο τῶν μὴ ἐμπορευματικῶν μορφῶν μεταφορᾶς τεχνολογίας. Γι' αὐτό καί θά ρίξουμε τό βάρος τῆς παρουσίας σ' αὐτήν.

Πέρα ἀπὸ αὐτή τήν ταξινόμηση τῆς μεταφορᾶς τεχνολογίας (ἐμπορευματική-μὴ ἐμπορευματική), γίνεται συχνά καί ὁ δια

χωρισμός μεταξύ άμεσης και έμμεσης μεταφοράς τεχνολογίας: άμεση σημαίνει ότι ο αγοραστής αγοράζει άπευθείας τις διάφορες έπιμέρους τεχνολογικές γνώσεις που χρειάζεται από μία σειρά διαφορετικές πηγές· έμμεση σημαίνει ότι τις αγοράζει όλες μαζί από ένα μεσολαβητή που τις συγκεντρώνει και πού είναι κατά κανόνα μία πολυεθνική εταιρία (σέ όρισμένες περιπτώσεις, ανάλογα και μέ τόν κλάδο, μπορεί νά είναι ένα τεχνικό γραφείο που κάνει ακριδώς αυτή τή δουλειά). Ή έμμεση μορφή είναι και ή πιό διαδεδομένη, κυρίως όσον άφορā τις παραγωγικές δραστηριότητες σέ χώρες που δέν είναι ιδιαίτερα προηγμένες τεχνολογικά· συνδέεται δέ μέ τό γεγονός ότι ή μεταφερόμενη τεχνολογία προσλαμβάνει κατά κανόνα μορφή «δέματος» ή «πακέτου», όπου συμπεριλαμβάνονται τεχνικές γνώσεις, μηχανήματα και έξοπλισμοί, άκόμα και μέθοδοι έπιχειρησιακής όργάνωσης. Τά αίτια αυτού του φαινομένου πρέπει νά αναζητηθούν όχι μόνο στό γεγονός ότι οι τεχνικές γιά τήν παραγωγή ενός συγκεκριμένου προϊόντος είναι αντικειμενικά συμπληρωματικές, αλλά κυρίως στό γεγονός ότι ή πώληση μέ τή μορφή «δέματος» ένισχύει τή διαπραγματευτική θέση του πωλητή.

Ής ξεετάσουμε όμως τό θέμα αυτό πιό συγκεκριμένα: πρέπει, γι' αυτό, νά αναρωτηθούμε ποιός είναι ακριδώς αυτός ο πωλητής τεχνολογίας και σέ τί άποσκοπει· και, αντίστοιχα, ποιές δυνάμεις καθορίζουν τή διαπραγματευτική πολιτική του άγοραστή.

Ο πωλητής της τεχνολογίας

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο πωλητής είναι κατά κανόνα μία πολυεθνική εταιρία. Μπορούμε νά συνοψίσουμε τά κύρια χαρακτηριστικά των πολυεθνικών εταιριών, γιά τις όποιες, μεταπολεμικά, έχει γίνει πολλή έρευνα, μέ τόν άκόλουθο τρόπο: σέ αντίθεση μέ παλιότερες φάσεις ανάπτυξης του καπιταλισμού, όπου τό καθαυτό έμπόριο και οι τραπεζικές συναλλαγές κυριαρχούσαν στίς διεθνείς οικονομικές σχέσεις, τό φαινόμενο των πολυεθνικών εταιριών στήν έποχή μας συνδέεται μέ τήν άπευθείας άνάλψη παραγωγικών δραστηριοτήτων από ξένες εταιρίες σέ προηγμένες όσο και αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές (άλλά και σοσιαλιστικές) χώρες. Τά αίτια του φαινομένου αυτού μπορούν σέ γενικές γραμμές νά αναζητηθούν: (α) στό ότι οι εταιρίες αυτές προσπαθούν νά διαθέσουν τά προϊόντα τους σέ ξένες άγορές, και θεωρούν προτιμότερο, όταν μάλιστα υπάρχουν προστατευτικοί δασμοί, νά παράγουν τά προϊόντα αυτά (τουλάχιστον στή τελική τους μορφή) στίς χώρες όπου προηγούμενα τά έξήγαν· (β) στό ότι οι πολυεθνικές, στά πλαίσια ενός έσωτερικού καταμερισμού έργασίας και μιάς «εκλογίκευσης» του τρόπου λειτουργίας τους, μεταφέρουν όρισμένες δραστηριότητες που χρειάζονται πολλά έργατικά χέρια σέ λιγότερο αναπτυγμένες χώρες μέ άφθονο φθηνό έργατικό δυναμικό· (γ) στό ότι οι πολυεθνικές εταιρίες αναλαμβάνουν επενδύσεις γιά τήν εκμετάλλευση του όρυκτου πλούτου πρώτων ύλων που υπάρχουν σέ λιγότερο αναπτυγμένες χώρες.

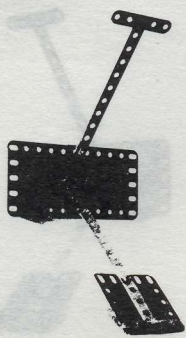
Μπορούμε νά εντάξουμε τή διαδικασία αυτή στό πλαίσιο της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, όπου όχι μόνο τό έμπορικό και χρηματικό κεφάλαιο, αλλά και τό ίδιο τό παραγωγικό (βιομηχανικό) κεφάλαιο διεθνοποιείται. Ή έμπορευματοποίηση και

μεταφορά τεχνολογίας μπορεί, έτσι, νά θεωρηθεί σάν μία πτυχή της όλης αυτής διαδικασίας: δέν μεταφέρονται μάλιστα μόνο τεχνολογίες μέ τή στενή έννοια του όρου, αλλά οι ίδιες οι έπιχειρηματικές τεχνικές που συνδέονται μέ τήν όργάνωση της παραγωγής, τό μάρκετινγκ κλπ., που λείπουν ή δέν είναι έπαρκώς αναπτυγμένες στίς λιγότερο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Θυγατρικές, μικτές και έγχώριες έπιχειρήσεις

Μέ βάση τις παραπάνω γενικές διαπιστώσεις γύρω από τή δραστηριότητα των πολυεθνικών εταιριών μπορούμε νά πούμε πώς ή μεταφορά-πώληση τεχνολογίας γίνεται από τις πολυεθνικές μέ σκοπό τήν άντληση κερδών, και έπιτυγχάνεται ποικιλότροπα: Συχνά συνδέεται άρρηκτα μέ καθαυτό επενδυτικές δραστηριότητες· όσον άφορā τήν πρώτη κατηγορία δραστηριοτήτων που αναφέραμε παραπάνω και που σχετίζεται μέ τόν τομέα της κατανάλωσης, οι επενδύσεις γίνονται συχνά μέ σκοπό τή διατήρηση και διεύρυνση άγορών ή τή διείσδυση σέ νέες άγορές. Ήν και οι πολυεθνικές εταιρίες προβαίνουν πολύ συχνά σέ επενδύσεις και στήν ίδρυση θυγατρικών, αυτός δέν είναι ο μόνος τρόπος άντλησης κερδών. Σέ περίπτωση που τό κράτος της χώρας ύποδοχής έξασκει μία σχετικά αυστηρή πολιτική και δέν επιτρέπει τήν ίδρυση και λειτουργία θυγατρικών, μπορούν νά δημιουργηθούν έπιχειρήσεις μικτής ιδιοκτησίας (μέ συμμετοχή της ξένης έπιχείρησης που νά μήν υπερβαίνει π.χ. τό 50% του μετοχικού κεφαλαίου)· ή άκόμα και νά χορηγηθούν πατέντες (δηλ. άδειες εκμετάλλευσης συγκεκριμένων τεχνικών που έχει αναπτύξει ή πολυεθνική) σέ όλότελα ανεξάρτητες έγχώριες εταιρίες. Τέτοιου είδους ένέργειες, άς σημειωθεί, δέν είναι άπαραίτητα άποτέλεσμα κρατικής πολιτικής, αλλά άποτελούν συχνά συνειδητή έπιλογή πολυεθνικών, που: (1) δέν μπορούν νά διαθέσουν τά άπαραίτητα κεφάλαια, αλλά θέλουν νά εκμεταλλευθούν τις σημαντικές τεχνολογικές τους γνώσεις, ή (2) άπλως θέλουν νά αποφύγουν τό ρίσκο της ξένης επένδυσης, ιδίως σέ χώρες που θεωρούν έπισηφαείς. Ής κοιτάξουμε, έτσι, από πιό κοντά τό θεσμικό πλαίσιο στό όποίο γίνεται ή έμπορευματοποίηση-μεταφορά τεχνολογίας.

Στήν περίπτωση μιάς θυγατρικής έπιχείρησης, έχουμε έναν πλήρη έλεγχο των δραστηριοτήτων της από μέρους της πολυεθνικής: ή πολιτική της θυγατρικής από πλευράς τιμών, μεγέθους επενδύσεων, μάρκετινγκ, τεχνολογικής έρευνας, κλπ., καθορίζεται ανάλογα μέ τις άνάγκες και τούς σκοπούς της μητρικής. Ήτοι, ή θυγατρική μπορεί νά παρουσιάζει έλάχιστα ή και άρνητικά κέρδη, διότι πληρώνει στή μητρική ύπερβολικά ύψηλές τιμές γιά τά ύλικά που της αγοράζει (ή της πουλάει φθηνά), ή της δίνει ύψηλά δικαιώματα και μεγάλους τόκους γιά έσω-επιχειρησιακά δάνεια, κλπ. Ένας από τούς μηχανισμούς άντλησης κερδών των πολυεθνικών είναι οι ύπερτιμολογήσεις: ή ύπερβολική έπιδάρυνση γιά τά ύλικά πρds έπεξεργασία που πουλάει στή θυγατρική και που ή τελευταία έπεξεργάζεται (και, αντίστροφα, ή ύποτιμολόγηση γιά τά προϊόντα που της πουλάει ή θυγατρική). Συχνά μάλιστα αυτά δέν έχουν άγοραία τιμή (π.χ. ή πόρτα ενός αυτοκινήτου). Ήπίσης ή όνομαστική άξία των επενδύσεων είναι συχνά πολύ μεγαλύτερη της πραγματικής -ιδίως όταν χρησιμοποιούνται μεταχειρισμένα μηχανά-

νήματα που έχουν ήδη σε μεγάλο βαθμό αποσβεστεί: αυτό οδηγεί ουσιαστικά σε αύξηση των καθαρών κερδών.

Η σημασία, ωστόσο, του παράγοντα της τεχνολογίας γίνεται πολύ σαφέστερη στις περιπτώσεις των μικτών επιχειρήσεων και των ολότελα ανεξάρτητων επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν ξένες τεχνικές και πατέντες. Στην πρώτη περίπτωση, μία εταιρία μπορεί να ελέγχεται τυπικά από το κράτος ή από το εγχώριο κεφάλαιο (δηλ. η ξένη πολυεθνική να έχει λιγότερο από το 50% του μετοχικού κεφαλαίου). Παρ' όλ' αυτά, μπορεί οι βασικές αποφάσεις και κατευθύνσεις να ελέγχονται ουσιαστικά από την πολυεθνική ή όποια παρέχει την τεχνολογία: η μεταφορά της τεχνολογίας γίνεται συνήθως με μία σειρά δεσμευτικών όρων που εξαναγκάζουν τον παραλήπτη, ακόμα κι αν πρόκειται για μία τυπικά ανεξάρτητη εταιρία, να αγοράζει τα υλικά που επεξεργάζεται μόνον από την πολυεθνική, να πουλάει τα προϊόντα αποκλειστικά εκεί που συμφέρει την πολυεθνική, να μην αναζητεί άλλες πηγές τεχνολογικής γνώσης, και γενικά να είναι πλήρως ενσωματωμένη στη συνολική στρατηγική της πολυεθνικής. Έτσι, η εταιρία-παραλήπτης πληρώνει ακριβά τα υλικά που είναι αναγκασμένη να αγοράζει από την πολυεθνική (ακόμα κι αν υπάρχουν φθηνότερες εναλλακτικές λύσεις)· πουλάει τα τελικά προϊόντα μόνο στις αγορές όπου δεν πουλάει η πολυεθνική ή μία θυγατρική της· οι τιμές των τελικών προϊόντων της καθορίζονται αποκλειστικά ή πάντως σε πολύ μεγάλο βαθμό από την πολυεθνική· η εταιρία-παραλήπτης δεν μπορεί να αναζητήσει άλλοι τεχνολογίες παραγωγής· τέλος, οποιαδήποτε νέα τεχνολογία που παράγει η ίδια ανήκει δικαιωματικά στην πολυεθνική. Όλα αυτά σημαίνουν πώς λειτουργεί στην ουσία σαν θυγατρική, όσον αφορά μία σειρά σημαντικές επιχειρησιακές επιλογές.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως και στην περίπτωση των θυγατρικών, το κεφάλαιο (π.χ. το 30, 40 ή 49%) που επενδύει η πολυεθνική αποτελεί σε πολύ μεγάλο βαθμό κεφαλαιοποίηση της ίδιας της γνώσης της ή μηχανημάτων που έχουν ήδη αποσβεστεί: μ' άλλα λόγια, η πολυεθνική βγάζει κέρδος από ένα κεφάλαιο που αντανακλά μάλλον την τεχνολογική της υπεροχή και όχι τόσο τις πραγματικές δαπάνες στις οποίες προβαίνει.

Πλεονεκτήματα των μικτών επιχειρήσεων

Η μεταφορά τεχνολογίας μέσω μικτών επιχειρήσεων στις οποίες συμμετέχει η πολυεθνική αφήνει, ωστόσο, μεγαλύτερα περιθώρια ελέγχου από μέρους της κυβερνήσεως της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας απ' ό,τι στην περίπτωση των θυγατρικών. Επιπλέον, μπορεί μακροπρόθεσμα να οδηγήσει σε μικρότερη ή μεγαλύτερη «διάχυση»¹⁷ της μεταφερόμενης τεχνολογίας, που να βελτιώσει τη διαπραγματευτική θέση του παραλήπτη μελλοντικά, όταν π.χ. η σύμβαση αναθεωρηθεί: αυτό μπορεί να συμβεί, π.χ., όταν στις παραγωγικές δραστηριότητες χρησιμοποιούνται τεχνικοί και μηχανικοί της ίδιας της χώρας υποδοχής, οι οποίοι εξοικειώνονται με τις μεταφερόμενες μεθόδους παραγωγής· ή, ακόμα, με τη δημιουργία ζήτησης για εγχώρια υλικά, ειδικά παρασκευασμένα. Επίσης, το γεγονός ότι η πολυεθνική έχει επενδύσει ένα ορισμένο κεφάλαιο την κάνει να ενδιαφέρεται κατά πόσο η μικτή αυτή επιχείρηση θα λειτουρ-

γήσει αποδοτικά και επικερδώς. Αυτό δεν συμβαίνει στις συμβάσεις όπου μία ξένη επιχείρηση αναλαμβάνει πλήρως την κατασκευή των παραγωγικών εγκαταστάσεων (π.χ. ενός εργοστασίου) και πληρώνεται για την υπηρεσία αυτή, χωρίς να έχει κανένα συμφέρον όσον αφορά τη μελλοντική λειτουργία του εργοστασίου. Ωστόσο, παρ' όλη τη συμμετοχή της στο μετοχικό κεφάλαιο της μικτής επιχείρησης, η πολυεθνική προτιμάει να αντλεί κέρδος με έμμεσους τρόπους (χρεώνοντας ακριβά τα δικαιώματα, υπερτιμολογώντας τα προϊόντα που πουλάει στη μικτή επιχείρηση, κλπ.)· πέρα από τον επαναπαιρισμό των κερδών, και τη διαφυγή της φορολογίας, ένας άλλος λόγος γι' αυτό είναι ότι η συμμετοχή της στα κέρδη είναι μικρότερη του 100% και άρα προφανώς τη συμφέρει να χρησιμοποιεί τους έμμεσους μηχανισμούς άντλησης κερδών.

Δεσμευτικοί όροι στην αγορά τεχνολογίας

Στην περίπτωση μιās εγχώριας επιχείρησης (δημόσιας ή ιδιωτικής) που χρησιμοποιεί πατέντες και τεχνικές που της παρέχει η πολυεθνική, η κατάσταση δεν είναι πολύ διαφορετική. Καί εδώ η πολυεθνική που χορηγεί την άδεια μπορεί να επιβάλλει όρους που να δεσμεύουν ποικιλότροπα την επιχείρηση-παραλήπτη. Μάλιστα, στη περίπτωση αυτή, η πολυεθνική εταιρία δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα καθαρά κέρδη της επιχείρησης που αγοράζει την τεχνολογία της, και προσπαθεί να αντλήσει όσο το δυνατό περισσότερα κέρδη μέσω της υπερτιμολόγησης των υλικών που της πουλάει, των δικαιωμάτων, κ.ά.

Μπορούμε να συνοψίσουμε τους δεσμευτικούς όρους που επιβάλλει η πολυεθνική στα πλαίσια της μεταφοράς «τεχνολογικών δεμάτων», χωρίζοντάς τους σε τρεις γενικές κατηγορίες. (Οι δεσμεύσεις αυτές αναγράφονται κατά κανόνα στις συμβάσεις, έχουν μάλιστα απασχολήσει ειδικά τμήματα του ΟΗΕ). Όσον αφορά την παραγωγή, υπάρχουν όροι που αφορούν την ποιότητα του τελικού προϊόντος, την επιλογή των παραγωγικών διαδικασιών και τις πιθανές τεχνολογικές βελτιώσεις ή και ανακαλύψεις στις οποίες προβαίνει η επιχείρηση-παραλήπτης. Οι δεσμεύσεις γύρω από την ποιότητα του προϊόντος και τις τεχνικές παραγωγής συνδέονται άμεσα με μία άλλη κατηγορία όρων, όπου επιβάλλεται η προμήθεια πρώτων υλών, μηχανημάτων, εξαρτημάτων και, γενικά, όλων των απαιτούμενων υλικών από την πολυεθνική. Τέλος, υπάρχουν δεσμευτικοί όροι για την ποσότητα που θα παραχθεί, την τιμή και την πώληση των τελικών προϊόντων: επιβάλλεται συχνά η διάθεσή τους μέσω ενός καθορισμένου δικτύου διανομής, και οι εξαγωγές σε ορισμένες αγορές απαγορεύονται ή περιορίζονται. Τέλος, στις δεσμεύσεις που αφορούν τη διάθεση του τελικού προϊόντος, πρέπει να συμπεριλάβουμε τους ποικίλους όρους που επιβάλλονται σε σχέση με τη συσκευασία, τη χρήση κατατεθέντων σημάτων, τις διαφημίσεις, κλπ.

Η πρώτη κατηγορία δεσμεύσεων διασφαλίζει τη συνέχιση της τεχνολογικής εξάρτησης της επιχείρησης-παραλήπτη (μικτής ιδιοκτησίας ή και ανεξάρτητης) από την πολυεθνική: έτι

17. Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «διάχυση» της τεχνολογίας – αντιπαράθεση με την απλή μεταφορά – όταν η ξένη τεχνολογία απορροφάται, γίνεται γνωστή, και έτσι μειώνεται τελικά ο βαθμός της εξάρτησης. Χαρακτηριστικό ιστορικό παράδειγμα αποτελεί εδώ η Ιαπωνία.

της απαγορεύεται ή αναζήτηση άλλων πηγών τεχνολογικών γνώσεων και περιορίζεται ή τεχνολογική της δυναμική. Η δεύτερη κατηγορία δεσμεύσεων (πού συνδέεται με την πρώτη) αποτελεί τη βάση της άσκησης, από μέρους της πολυεθνικής, μονοπωλιακής δύναμης, και της υπερτιμολόγησης των ενδιάμεσων προϊόντων και εξοπλισμών παραγωγής. Η τρίτη κατηγορία εκφράζει την προσπάθεια ένταξης της επιχείρησης-παραλήπτη στη συνολική στρατηγική μάρκετινγκ (πωλήσεων, σημάτων, κλπ.) της πολυεθνικής. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι και αυτή η κατηγορία συνδέεται με τις άλλες δυό, μία και σέ όρισμένες περιπτώσεις «διαφοροποιημένων» καταναλωτικών προϊόντων τό σήμα κατατεθέν (π.χ. Coca-Cola), ή ποιότητα του προϊόντος, και ή τεχνική παραγωγής του είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Σέ τέτοιες περιπτώσεις, ή χρησιμοποίηση του σήματος έχει ίσως μεγαλύτερη σημασία για την επιχείρηση-παραλήπτη από ό,τι ή χρησιμοποίηση όρισμένων τεχνικών παραγωγής. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε πώς οι δεσμεύσεις αυτές αποτελούν συχνά ένα πρώτο βήμα για την τελική εξαγορά της επιχείρησης-παραλήπτη από την πολυεθνική.

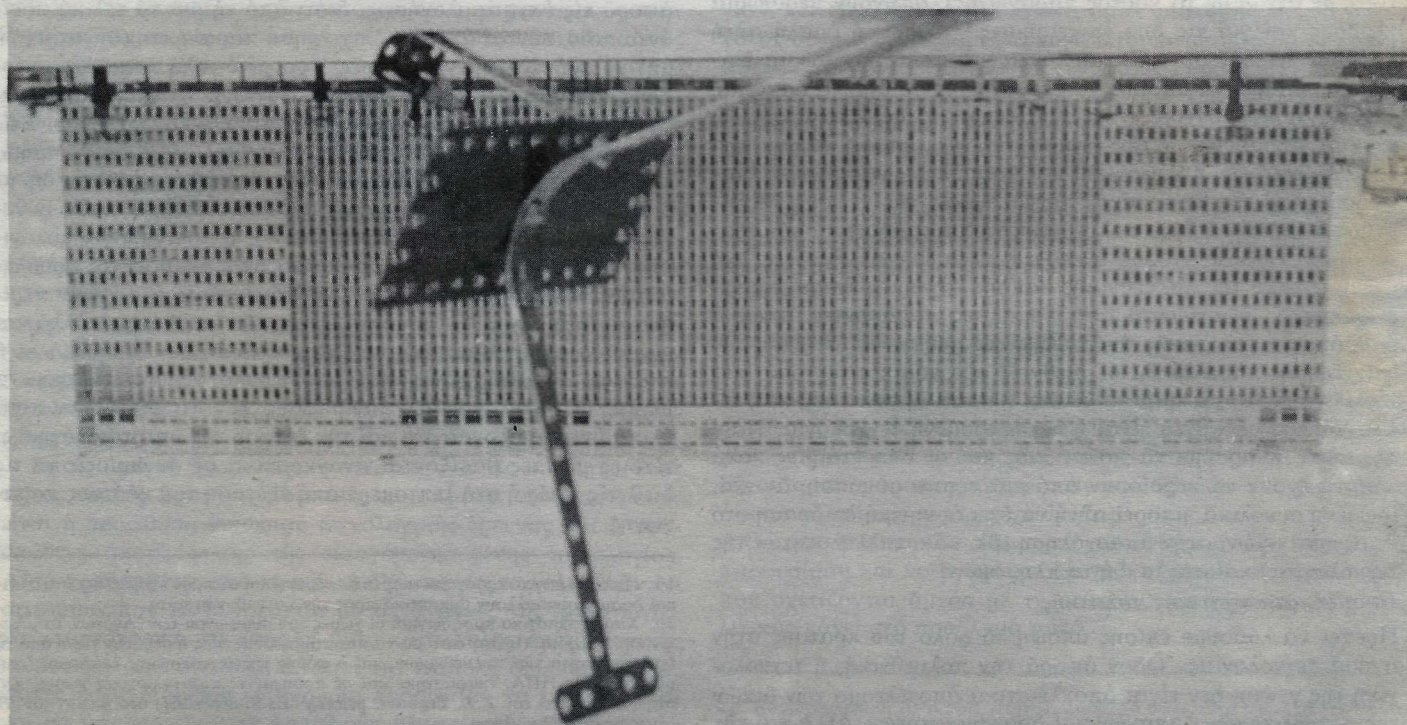
Όπως βλέπουμε, ακόμα κι όταν δέν πρόκειται για θυγατρική επιχείρηση, οι πολυεθνικές μπορούν και ασκούν ουσιαστικό έλεγχο σέ μία σειρά αποφάσεις της επιχείρησης-παραλήπτη, ενώ άντλούν σημαντικά κέρδη μέ τούς τρόπους πού αναφέραμε. Όταν μάλιστα είναι καθετοποιημένες (δηλ. ελέγχουν οι ίδιες και τά πρώτα στάδια επεξεργασίας των ενδιάμεσων προϊόντων όπου παρουσιάζονται οικονομίες κλίμακας), ή επιχείρηση-παραλήπτης αποτελεί έναν πολύ καλό αγοραστή πού τούς εξασφαλίζει εύκολα κέρδη και σίγουρη άγορά για προϊόντα πού έχει ήδη ή ίδια σέ μεγάλο βαθμό επεξεργαστεί.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι όταν ή επιχείρηση-παραλήπτης άπλά και μόνο συναρμολογεί εξαρτήματα αυτοκινήτων ή συσκευάζει την όδοντόπαστα ή τά φάρμακα, κλπ. Τά κέρδη αυτά άπορρέουν από την τεχνολογική υπεροχή της πολυεθνικής (άλλά συχνά και από άλλους παράγοντες, όπως π.χ. ό έλεγχος των άγορών)· ή υπεροχή αυτή είναι προϊόν της συσσωρευμένης επιχειρησιακής έμπειρίας και των τεχνολογικών δαπανών στίς όποιες έχει προβεί.

Στό τελευταίο αυτό σημείο πρέπει να παρατηρήσουμε πώς από στατιστικές έρευνες πού έχουν γίνει προκύπτει συνολικά ένας θετικός συντελεστής συσχετισμού ανάμεσα στό μέγεθος των επιχειρήσεων, στό ειδικό βάρος των τεχνολογικών δαπανών τους, και στό «βαθμό πολυεθνικότητας» τους. Η γενική αυτή σχέση είναι ένδεικτική του ότι οι δραστηριότητες των πολυεθνικών εταιριών γίνονται στό πλαίσιο ενός όλιγοπωλιακού ανταγωνισμού πού συνεχώς διεθνοποιείται και όπου ή έκμετάλλευση της τεχνολογικής υπεροχής παίζει τεράστιο ρόλο.¹⁸

Τά παραπάνω μάς δίνουν μία εικόνα της άγοράς τεχνολογίας όσον άφορᾷ τόν «πωλητή», δηλ. την πολυεθνική εταιρία, πού προσπαθεί στό πλαίσια μιᾶς όλιγοπωλιακής παγκόσμιας άγοράς να έκμεταλλευθεί την τεχνολογική της υπεροχή, επιβάλλοντας δεσμευτικούς όρους στην επιχείρηση-παραλήπτη. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι όροι αυτοί εξαρτώνται και από τη φύση του συγκεκριμένου κλάδου: σέ άλλους κλάδους (π.χ. τά πετροχημικά ή τά ηλεκτρονικά), ή τεχνολογία παραγωγής παίζει τόν

18. Πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και εξαιρέσεις: χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ή τεχνολογικά προηγμένη βιομηχανία αεροσκαφών πού, λόγω των ιδιομορφιών της, δέν παρουσιάζει διεθνοποίηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων της (αν και, βέβαια, κάνει σημαντικές εξαγωγές).

κυρίαρχο ρόλο, ενώ σέ άλλους (π.χ. καταναλωτικά αγαθά όπως τά απορρυπαντικά, οί όδοντόκρεμες, κ.ά.), παράγοντες όπως τά κατατεθέντα σήματα, οί διαφημίσεις, τά κανάλια διάθεσης, και γενικά τό «μάρκετινγκ» έχουν βαρύνουσα σημασία.

Η πλευρά του παραλήπτη της τεχνολογίας

Όσον αφορά την επιχείρηση-παραλήπτη, σέ περίπτωση πού δέν είναι θυγατρική, μπορούμε νά πούμε τά εξής: "Αν είναι ιδιωτική (είτε μικτή, είτε όλότελα ανεξάρτητη) έρχεται σέ συνεννόηση μέ την ξένη πολυεθνική μέ σκοπό νά αποκτήσει τίς τεχνολογικές εκείνες γνώσεις και τίς πατέντες πού θά της επιτρέψουν την αύξηση ή/και τή βελτίωση, ή/ και τή μείωση του κόστους παραγωγής της ή, ακόμα, και την επέκτασή της σέ άλλους συναφείς κλάδους, αυξάνοντας έτσι τά κέρδη της. Σέ όρισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, έχει προηγηθεί μιά έμπορική σχέση της εγχώριας επιχείρησης μέ την πολυεθνική, όπου ή πρώτη διέθετε τά προϊόντα της δεύτερης. Στο πλαίσιο μιάς όλιγοπωλιακής αγοράς πού χαρακτηρίζεται από τή «διαφοροποίηση» των προϊόντων, και συχνά από τή μεγάλη κλίμακα παραγωγής σέ σχέση μέ τό μέγεθος της αγοράς, ή σύμβαση μεταξύ πολυεθνικής και εγχώριας επιχείρησης είναι πρós τό συμφέρον και των δύο. Η επιχείρηση-παραλήπτης καταφέρνει νά επιδιώκει απέναντι στον εγχώριο και τον ξένο ανταγωνισμό, νά αυξήσει την παραγωγή και τά κέρδη της και «νά αποκτήσει πλάτες». Στο βαθμό πού εξασφαλίζει την επιδίωσή της, μιά όρισμένη επέκταση και μιά «ήσυχη ζωή», μπορεί και νά μήν την πειράζουν ή υπερκοστολόγηση, τά ύψηλά δικαιώματα πού έχει νά πληρώνει, και γενικά ή σημαντική εξάρτησή της από την πολυεθνική: ή τεχνολογική υπεροχή πού αποκτάει, παράλληλα μέ την όλιγοπωλιακή φύση της αγοράς (πού επιτρέπει ύψηλές τιμές σέ σχέση μέ τό κόστος παραγωγής), αφήνουν περιθώρια κέρδους και για τίς δύο επιχειρήσεις.¹⁹ Όμως ή όμαλή αυτή «συμβίωση» δέν συνεχίζεται πάντα για πολύ: ή εγχώρια επιχείρηση μπορεί νά θελήσει νά επεκταθεί πέρα από τά όρια πού δέχεται ή πολυεθνική (π.χ. προχωρώντας σέ εξαγωγές)· ή, έχοντας απορροφήσει την ξένη τεχνολογία, μπορεί νά μήν έχει τόσο ανάγκη την πολυεθνική, και παράλληλα νά θέλει νά διαφοροποιήσει τίς ξένες πηγές τεχνολογικής της γνώσης. Αντίστροφα, μπορεί ή ξένη πολυεθνική νά επιχειρήσει νά την εξαγοράσει. Τέτοιου είδους εξελίξεις είναι πάντα πιθανές στή σχέση μεταξύ της πολυεθνικής και της εγχώριας επιχείρησης-παραλήπτη· εξαρτώνται από ποικίλους παράγοντες, όπως ό βαθμός καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας λειτουργίας της επιχείρησης-παραλήπτη, οί διεθνείς οικονομικές-τεχνολογικές εξελίξεις στο συγκεκριμένο κλάδο, ή κρατική πολιτική, και, τέλος, τό πόσο σύνθετη είναι ή μεταφερόμενη τεχνολογία. Παρ' όλ' αυτά, μπορούμε νά πούμε πώς και οί δύο εταιρίες κατά κανόνα έχουν νά κερδίσουν από μιά τέτοια σύμβαση, αν και, ιδωμένη συνολικά, μπορεί αυτή νά έχει άρνητική επίδραση στο ύψος των τιμών, στην άπασχόληση (βλ. «άκαταλληλότητα» της τεχνολογίας) και στο ίσοζύγιο πληρωμών.

Προβλήματα κρατικής πολιτικής

Πρέπει νά λάβουμε επίσης υπόψη τό ρόλο του κράτους στην αγορά τεχνολογίας. Όσον αφορά την πολυεθνική, ή τεχνολογική της γνώση δέν είναι αποκλειστικά αποτέλεσμα των δικών της τεχνολογικών δαπανών και δραστηριοτήτων, αλλά και της

κρατικής προώθησης-χρηματοδότησης της έπιστημονικής έρευνας και τεχνολογίας στην προηγμένη καπιταλιστική οικονομία από την όποία προέρχεται: ή τεχνολογική υπεροχή της απορρέει, μ' άλλα λόγια, από τό ίδιο τό οικονομικοκοινωνικό πλαίσιο στο όποιο αναπτύχθηκε, και όπου τό κράτος έπαιξε σημαντικό ρόλο. Στην περίπτωση της επιχείρησης-παραλήπτη ό ρόλος του κράτους είναι διαφορετικός και πολύ πιό άμεσος, και μάλιστα στίς συνθήκες λιγότερο αναπτυγμένων χωρών: στίς χώρες αυτές, τό κράτος συχνά έχει συγκεκριμένη πολιτική για την υποκατάσταση των εισαγωγών, τίς υπερτιμολογήσεις, τίς ξένες πατέντες, την απορρόφηση της ξένης τεχνολογίας, κ.ά.

Η κρατική πολιτική μπορεί νά επηρεάσει τή μορφή της μεταφοράς και αγοράς τεχνολογίας μέ μιά σειρά τρόπων (πέρα από τή σύσταση δημόσιων επιχειρήσεων), πού μόνο πρόσφατα άρχισαν νά άπασχολούν την οικονομική θεωρία. Η εξέλιξη αυτή είναι σέ μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα του αυξανόμενου ενδιαφέροντος και της μέριμνας των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών για τίς επιπτώσεις της δραστηριότητας των πολυεθνικών εταιριών, πού όδήγησαν σέ όρισμένες χώρες στο νά παρθούν και συγκεκριμένα μέτρα.²⁰ Επιχειρούμε, παρακάτω, νά συνοψίσουμε τίς κύριες κατευθύνσεις της κρατικής πολιτικής πού σχετίζονται μέ τή μεταφορά τεχνολογίας. Πρώτα πρώτα, ή προώθηση της υποκατάστασης των εισαγωγών και ή συνανάκληση δασμολογική πολιτική «προστασίας των νεοσύστατων βιομηχανιών» έχει τίς εξής επιπτώσεις όσον αφορά τή λειτουργία θυγατρικών επιχειρήσεων ή εγχώριων επιχειρήσεων πού συνδέονται, μέσω συμβάσεων, μέ ξένες πολυεθνικές: οί ύψηλοί δασμοί πάνω στα τελικά προϊόντα και οί χαμηλοί (ή και άνύπαρκτοι) δασμοί πάνω στα ενδιάμεσα προϊόντα πού εισάγονται για έπεξεργασία έχει άρνητικά αποτελέσματα όσον αφορά τίς υπερτιμολογήσεις, διότι από τή μιά τά τελικά προϊόντα πουλιούνται από την επιχείρηση-παραλήπτη (θυγατρική ή μή) σέ προστατευμένες αγορές, άρα μέ ύψηλά περιθώρια κέρδους, και από την άλλη τά υπερτιμολογούμενα ύλικά πού εισάγονται επιβαρύνονται δασμολογικά λίγο ή και καθόλου. Στίς σημερινές συνθήκες, όπου ένα μεγάλο και αυξανόμενο τμήμα του διεθνούς έμπορίου είναι «δεσμευμένο» (γίνεται, δηλαδή, μέ βάση συμβάσεις ή συμφωνίες μεταξύ πολυεθνικών, και των θυγατρικών τους ή άλλων επιχειρήσεων), ή πολιτική δασμολογικής προστασίας της εγχώριας βιομηχανίας καθίσταται προβληματική. Τά μέτρα πού μπορεί νά πάρει τό κράτος στην περίπτωση αυτή είναι όχι μόνο ό έλεγχος των συμβάσεων αλλά και γενικά ό περιορισμός τέτοιων προστατευτικών δασμών και ή επιβολή δασμών πάνω στα υπερτιμολογούμενα εισαγόμενα ύλικά. Γι' αυτό, χρειάζονται μελέτες πού νά εξετάζουν ποιά ύλικά υπερτιμολογούνται και την έκταση της υπερτιμολόγησης: τέτοιες μελέτες βασίζονται αναγκαστικά σέ συγκρίσεις μέ τίς διεθνείς τιμές ή στή λεπτομερειακή εξέταση του κόστους παραγωγής.

19. Πρέπει εδώ νά προστεθεί πώς στην περίπτωση αυτή οί ύψηλοί προστατευτικοί δασμοί συμβάλλουν σημαντικά πρós την κατεύθυνση αυτή.

20. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, οί χώρες του συμφώνου των 'Ανδεων, στή Λατινική 'Αμερική. Πρέπει ωστόσο νά παρατηρήσουμε πώς ή μέριμνα γύρω από τή δραστηριότητα των πολυεθνικών, και ό φόβος της τεχνολογικής εξάρτησης, κυρίως από τίς ΗΠΑ, εκφράστηκε και σέ προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, π.χ. στή Γαλλία από τον Ζ.Ζ. Σεράν-Σρεμπέ (J.J.S.-Schreiber) στο βιβλίο του 'Η 'Αμερικανική Πρόκληση.

Πατέντες

Ένας άλλος σχετικός τομέας της κρατικής πολιτικής είναι οι πατέντες. Ακόμα και όσον αφορά τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, υπάρχουν συγκρουόμενες απόψεις γύρω από τις επιπτώσεις τους: όρισμένοι θεωρούν ότι η χορήγησή τους πρέπει να καταργηθεί, ή πάντως να τροποποιηθεί, γιατί συμβάλλει στη δημιουργία μονοπωλιακών καταστάσεων και στην ανεπαρκή διάδοση και χρησιμοποίηση των νέων εφευρέσεων και τεχνικών· άλλοι υποστηρίζουν πως οι πατέντες αποτελούν απαραίτητο κίνητρο για τεχνολογικές έρευνες και για τη δημοσίευση των νέων ανακαλύψεων και ότι, παρότι τις ενδεχόμενες αρνητικές τους συνέπειες στη δημιουργία μονοπωλιακής δύναμης, πρέπει να διατηρηθούν. Ακόμα και με τη δεύτερη άποψη, είναι πολύ αμφίβολο κατά πόσο η χορήγηση πατέντων από μέρους των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών και η συμμετοχή τους στη Διεθνή Σύμβαση του Παρισιού αποτελεί σωστό χειρισμό. Διότι οι χώρες αυτές χορηγούν σε αλλοδαπούς πάρα πολλές πατέντες σε σύγκριση, μάλιστα, με τις λίγες και συνήθως ασημαντες πατέντες εγχώριας προέλευσης. Ακόμα, οι πατέντες που κατέχουν οι ξένες επιχειρήσεις, χρησιμοποιούνται πολύ συχνά σαν άδειες αποκλειστικότητας των εισαγωγών τους, και δέν «δουλεύονται», δηλ. δέν συνοδεύονται με την ανάληψη των σχετικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, και έτσι ουσιαστικά συμβάλλουν στη «μή μεταφορά» ξένης τεχνολογίας. Παράλληλα, είναι πολύ αμφίβολο κατά πόσο λειτουργούν σαν κίνητρο για εγχώρια τεχνολογική έρευνα, πού, για να αναπτυχθεί, απαιτεί πολύ ριζικότερα μέτρα. Για τους λόγους αυτούς, η πολιτική ως προς τις ξένες πατέντες έχει αρχίσει να αναθεωρείται σε όρισμένες λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, με κύριο προσανατολισμό την υποχρέωση των κατόχων τους να προχωρούν στην εγχώρια παραγωγή και να μήν τις χρησιμοποιούν σαν άδειες αποκλειστικής εισαγωγής και πώλησης. Επίσης, ένα σχετικό πρόβλημα που προκύπτει ιδιαίτερα έντονα σε όρισμένους κλάδους (π.χ. φαρμακοβιομηχανία) είναι η δημιουργία από τις πολυεθνικές εταιρίες τεχνολογικών καρτέλ: έχοντας στην κατοχή τους μία σειρά πατέντες που συνδέονται με όρισμένες διαδικασίες παραγωγής, οι πολυεθνικές έρχονται σε συνεννόηση μεταξύ τους με σκοπό να ασκούν πληρέστερο έλεγχο στις επιχειρήσεις στις οποίες χορηγούν τις πατέντες τους· συχνά μάλιστα, αντί να χορηγήσουν μόνο τις πατέντες που είναι απαραίτητες, υποχρεώνουν την επιχείρηση-παραλήπτη να αγοράσει ένα ολόκληρο «τεχνολογικό δέμα», όπου δέν συμπεριλαμβάνονται μόνο οι απαραίτητες πατέντες, αλλά και τα υλικά, οι εξοπλισμοί, και, συχνά, άλλες συναφείς αλλά σχετικά έπουσιώδεις πατέντες.

Εκτός από τη δασμολογική πολιτική και τις πατέντες, ένας τρίτος τομέας κρατικής πολιτικής που πρέπει να αναφέρουμε είναι η προώθηση εγχώριας τεχνολογικής έρευνας και η προσπάθεια απορρόφησης της εισαγόμενης ξένης τεχνολογίας. Αυτό προϋποθέτει από τη μία τη δημιουργία τεχνολογικών ιδρυμάτων που να συνδέονται με τις ανάγκες της παραγωγής, και, ταυτόχρονα, τη χάραξη μιας κατάλληλης εκπαιδευτικής πολιτικής· από την άλλη απαιτεί την επιβολή όρων στις ξένες επιχειρήσεις έτσι πού τό εγχώριο προσωπικό να εκπαιδεύεται και να απασχολείται σε υπεύθυνες θέσεις, και παράλληλα να

δημιουργείται ζήτηση για εγχώρια υλικά. Αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο μία τέτοια πολιτική μπορεί να πετύχει συνολικά, μπορεί να αποδώσει καρπούς σε συγκεκριμένους τομείς (π.χ. στην έλαφριά βιομηχανία σε αντίθεση με την πολύ πιο σύνθετη τεχνολογικά βιομηχανία ηλεκτρονικών υπολογιστών).

Διεθνής συνεργασία

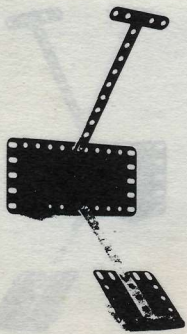
Τέλος, στίς διεθνείς οικονομικές σχέσεις, έχει αρχίσει να υιοθετείται μία από κοινού αντιμετώπιση του θέματος της μεταφοράς τεχνολογίας και των πολυεθνικών από τις κυβερνήσεις των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. (Η κοινή στάση των χωρών του OPEC έπαιξε εδώ σημαντικό ρόλο). Η μυστικότητα γύρω από τις τεχνολογικές συμβάσεις και η μή συνεργασία και ανταλλαγή πληροφοριών ανάμεσα στίς ενδιαφερόμενες χώρες έχει αρχίσει να εκλείπει: είναι φανερό πως αυτό οδηγεί στη βελτίωση της διαπραγματευτικής δύναμης των χωρών αυτών έναντι των πολυεθνικών στον καθορισμό των όρων με τους οποίους γίνεται η μεταφορά τεχνολογίας. Ταυτόχρονα έχει αρχίσει να γίνεται κοινή συνείδηση πως οι διαπραγματεύσεις αυτές αποτελούν μία διαδικασία όπου και τά δύο μέρη έχουν να χάσουν αλλά και να κερδίσουν, και πως κατά συνέπεια μία πολιτική διαφοροποίησης των πηγών τεχνολογίας θά ήταν χρήσιμη. Στίς παραπάνω εξελίξεις έπαιξε ρόλο και ο ΟΗΕ, όπου ειδικά τμήματα εξέτασαν τά προβλήματα που προκύπτουν από τη μεταφορά τεχνολογίας, και ειδικότερα τους δεσμευτικούς όρους πού επιβάλλουν οι πολυεθνικές. Ωστόσο όρισμένες λύσεις πού προτάθηκαν από τόν ΟΗΕ και άλλους διεθνείς οργανισμούς, για έναν «Κώδικα συμπεριφοράς των πολυεθνικών» και για τόν «καθορισμό μιας δίκαιης τιμής για την τεχνολογία», δέν είναι πολύ ρεαλιστικές, διότι υποτιμούν συχνά τό γεγονός ότι μία συνολική εφαρμογή τέτοιων μέτρων θά συγκρουόταν με την ίδια τη λογική με την οποία παράγεται η τεχνολογία στο σύγχρονο καπιταλισμό: ότι δηλ. αποτελεί ένα έμπορευμα πού πουλιέται σε μία ιδιόμορφη, ολιγοπωλιακά διαρθρωμένη διεθνή αγορά. Ωστόσο, οι Διεθνείς Οργανισμοί, αν και συνήθως πρότειναν γενικόλογες και ανεπαρκείς λύσεις, συνέβαλαν τά τελευταία χρόνια στο να μπει στην ημερησία διάταξη τό πρόβλημα της μεταφοράς τεχνολογίας και να αρχίσει να απασχολεί τις κυβερνήσεις των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών.²¹

4. Μερικά γενικά συμπεράσματα

Στό άρθρο αυτό εξέτασαμε μία σειρά θέματα, αρχίζοντας από τό πως προσεγγίζει η οικονομική θεωρία τό ρόλο της τεχνολογίας, και τό πρόβλημα της ανάπτυξης-υπανάπτυξης, και καταλήγοντας στίς δραστηριότητες των πολυεθνικών εταιριών όσον άφορά τη μεταφορά της τεχνολογίας.

Θά προσπαθήσουμε τώρα να συνοψίσουμε την παραπάνω παρουσίαση και να βγάλουμε όρισμένα βασικά συμπεράσματα πού σχετίζονται άμεσα με τη μεθοδολογία χάραξης μιας πολιτικής πάνω στο πρόβλημα αυτό.

21. Χαρακτηριστικό είναι πως, στην Ελλάδα, τό θέμα αυτό μόλις τά τελευταία χρόνια άρχισε να απασχολεί ουσιαστικά τό Υπουργείο Συντονισμού.

Ἡ σημαντικότερη ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τοῦ ὅλο καὶ μεγαλύτερου κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας (μέ τῇ δημιουργίᾳ ἐιδικῶν κλάδων κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ), καὶ συνδέθηκε μέ ραγδαίες ἀλλαγές στοὺς τόπους δουλειᾶς. Παράλληλα, στὰ πλαίσια τῆς διαδικασίας συγκέντρωσης-συγκεντροποίησης τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἡ τεχνολογία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ περιουσιακὸ στοιχεῖο, πού ἀποφέρει σέ μιά ἐπιχείρηση ἰδιαίτερα ὀφέλη (μικρότερο κόστος καὶ μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους, καλύτερα τελικὰ προϊόντα, δυνατότητα ἀσκήσεως μονοπωλικῆς δύναμης στὴν ἀγορά, κλπ.).

Οἱ περιφερειακές καπιταλιστικές χώρες δὲν χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀνάλογη ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τῶν κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητη σύνδεση τῶν παραγωγικῶν τοὺς δραστηριοτήτων μέ ἐπιστημονικὴ-τεχνολογικὴ ἔρευνα: ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς σ' αὐτές τίς χώρες συμβάδισε μέ μιά ποικιλόμορφη μεταφορὰ τεχνολογίας ἀπὸ τίς προηγμένες χώρες, πού, στίς μέρες μας, παίρνει κατὰ κανόνα τὴ μορφή συμβάσεων μέ πολυεθνικὲς ἐταιρίες (ἂν καὶ σέ ὁρισμένους κλάδους μπορεῖ νά ἔχει μεγάλη σημασία καὶ ἡ ἀπευθείας εἰσαγωγή μηχανημάτων). Ἀπὸ τὴ διαδικασία αὐτὴ ἀπορρέουν ποικίλες τεχνολογικὲς ἐξαρτήσεις, πού ἔρχονται νά συμπληρώσουν παλιότερες ἐξαρτήσεις ἐμπορικῆς ἢ χρηματικῆς φύσης, καὶ πού ἐκφράζονται κυρίως μέ τοὺς δεσμευτικούς ὅρους τῶν τεχνολογικῶν συμβάσεων. Στὴν ἀγορὰ τεχνολογίας πού διαμορφώνεται, μεγάλο ρόλο παίζει ἡ κρατικὴ πολιτικὴ γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν πολυεθνικῶν, τίς συμβάσεις, τίς πατέντες, τὴν ἐγχώρια τεχνολογικὴ ἀνάπτυξη, κλπ.

Ἡ σχέση μεταξύ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τεχνολογίας συνδέεται μέ (1) τίς συνθήκες δουλειᾶς, (2) τὴν ἀνάπτυξη νέων τεχνολογιῶν, (3) τὴ σχέση παραγωγικότητας - ἀμειβῶν - κερδῶν, καὶ (4) τὸ ρόλο τοῦ κράτους στὴ χάραξη μιᾶς τεχνολογικῆς πολιτικῆς. Στίς προηγμένες καπιταλιστικές χώρες ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν πεδία κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀγώνων. Ὡστόσο, γιὰ μιά λιγότερο ἀναπτυγμένη χώρα, τὸ κεντρικὸ πρόβλημα εἶναι ἡ ξένη τεχνολογία καὶ οἱ ἐξαρτήσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτήν.

Ὁ στόχος τῆς πλήρους τεχνολογικῆς αὐτοδυναμίας δὲν εἶναι ρεαλιστικός. Ὡστόσο σέ ὁρισμένους κλάδους ὑπάρχουν περιθώρια ἀνάπτυξης ἐγχώριων τεχνολογιῶν καὶ μείωσης τῆς ξένης ἐξάρτησης· παράλληλα, στὸ πλαίσιο τῆς παρέμβασης τοῦ κράτους στοὺς ὅρους μεταφορᾶς τῆς τεχνολογίας, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ δημιουργία ἐιδικῶν τμημάτων πού νά ἐξετάζουν συνολικὰ τὴ δράση τῶν πολυεθνικῶν, τίς συγκεκριμένες μορφές ἐξάρτησης (π.χ. ὡς πρὸς τὴ διάθεση τοῦ τελικοῦ προϊόντος, τίς τεχνολογικὲς πατέντες, κ.ά.). Τέτοιου εἶδους μέτρα (πού ἡ ἔκτασή τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς πολιτικὲς συνθήκες) βελτιώνουν τὴ σχετικὴ διαπραγματευτικὴ θέση μιᾶς χώρας, ἀφοῦ συμβάλλουν σέ μιά λεπτομερέστερη γνώση τοῦ πῶς λειτουργοῦν οἱ πολυεθνικὲς, σέ τί ἀποσκοποῦν, ποιά προϊόντα ὑπερτιμολογοῦν, τί εἶδους πατέντες ὑπάρχουν διαθέσιμες καὶ γιὰ πόσο ἰσχύουν, τί ἐναλλακτικὲς πηγές τεχνολογίας ὑπάρχουν, κ.ά. Ἡ πληρέστερη πληροφόρηση ὁδηγεῖ κατὰ κανόνα σέ καλύτερη διαπραγματευτικὴ θέση.

Μιά σφαιρικὴ ἀντιμέτωπιση τοῦ ζητήματος προϋποθέτει, ἀναμφίβολα, (α) μιά γνώση τῆς σχέσης καπιταλισμοῦ καὶ τεχνολογικῆς ἀλλαγῆς (πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν τεχνολογία πού παράγεται στίς ΗΠΑ καὶ στὴ Δ. Εὐρώπη), καὶ (β) μιά κατανόηση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς προηγμένες καὶ στίς λιγότερο ἀναπτυγμένες καπιταλιστικὲς χώρες καὶ τοῦ τρόπου ἀνάπτυξης τῶν πολυεθνικῶν ἐταιριῶν. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ θέματα παραμένουν, ὅπως εἶδαμε, ἀνοιχτά. Μαζί μ' αὐτὴ τὴν ἀπαραίτητη συνολικὴ θεώρηση, πού μᾶς παρέχει τὸ πλαίσιο γιὰ νά τοποθετήσουμε τὸ πρόβλημα τῆς μεταφορᾶς τεχνολογίας, ἡ χάραξη μιᾶς πολιτικῆς γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ἀπὸ μέρους τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων ἀπαιτεῖ μιά συγκεκριμενοποίηση (πού ἔχει προχωρήσει ἐλάχιστα): ἡ διερεύνηση ἐφικτῶν λύσεων προϋποθέτει γνώση τῆς λειτουργίας τῶν πολυεθνικῶν, καθὼς καὶ προβλημάτων ὅπως οἱ πατέντες, οἱ τεχνολογικὲς συμβάσεις, ὁ ἐλεγχος τῶν ἀγορῶν, οἱ ὑπερτιμολογήσεις-ὑποτιμολογήσεις κλπ. Ἡ ἴδια ἡ λύση τῆς ἐθνικοποίησης γίνεται δυνατὴ καὶ ἀποκτᾶ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο μόνο μέσα ἀπὸ μιά πορεία λήψης τέτοιου εἶδους μέτρων καὶ πραγματικῆς γνώσης τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τῶν πολυεθνικῶν καὶ τῶν ποικίλων μορφῶν ἐξάρτησης.

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐπιχειρήθηκε μιά τοποθέτηση τῶν μεθοδολογικῶν πλαισίων ἐξέτασης τοῦ προβλήματος μεταφορᾶς τεχνολογίας. Πολλὰ ἐρωτήματα πού μῆταν παραμένουν ἀνοιχτά, ἀπαντήθηκαν ἀνεπαρκῶς ἢ ἴσως καὶ λαθεμένα. Πιθανόν ἄλλα σημαντικὰ προβλήματα νά μὴ θίχτηκαν. Ἐλπίζουμε, ὡστόσο, νά προκαλέσει ἄλλες, διαφορετικὲς τοποθετήσεις-ἀναλύσεις, πού εἴτε νά παραμένουν στὸ γενικὸ μεθοδολογικὸ ἐπίπεδο, εἴτε νά προχωροῦν σέ συγκεκριμένες μελέτες πάνω στὸ θέμα αὐτό. Διότι μόνο μιά τέτοια πορεία μπορεῖ νά ἐξασφαλίσει μιά πληρέστερη καὶ γονιμότερη προσέγγιση στὸ θέμα καὶ μιά ὀρθότερη καὶ σαφέστερη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. **H. Braverman:** *Labor and Monopoly Capital*, M. R., N. York, 1974.
2. **B. Coriat:** *Science, Technique et Capital*, Seuil, Paris, 1976.
3. **E. Mansfield:** *The Economics of Technological Change*, Norton and Company, N. York, 1968.
4. **K. Marx:** *Τὸ Κεφάλαιο*, τόμος Ι.
5. **R. Richta:** *La Civilisation au Carrefour*, Seuil, Paris, 1974.
6. **N. Rosenberg** (ed.): *The Economics of Technological Change*, Penguin, 1971.
7. **A. Agarwala** καὶ **S. Singh** (ed.): *The Economics of Underdevelopment*, O.U.P., London, 1967.
8. **P. Baran:** *The Political Economy of Growth*, Modern Reader, N. York, 1962.
9. **H. Bernstein** (ed.): *Development and Underdevelopment*, Penguin, London, 1973.
10. **I. Oxaal**, **T. Barnett**, καὶ **D. Booth** (eds.): *Beyond the Sociology of Development*, Routledge, London, 1976.
11. **C. Cooper** (ed.): *Science, Technology and Development*, F. Cass, London, 1973.
12. **M. Merhav:** *Technological Dependence, Monopoly and Growth*, Pergamon, London, 1969.
13. **H. Radice** (ed.): *Multinational Firms and Modern Imperialism*, Penguin, 1975.
14. **E. Schumacher:** *Small is Beautiful*, Blond and Briggs, London, 1973.
15. **A. Sen:** *Employment, Technology and Development*, Clarendon, Oxford, 1975.
16. **C. Vaitos:** *Intercountry Income Distribution and Transnational Enterprises*, Clarendon, Oxford, 1974.

Μέ ἐξάιρεση τὸ Κεφάλαιο τοῦ Μάρεξ καὶ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία τῆς Ἀνάπτυξης τοῦ Μπαζαν, τὰ παραπάνω βιβλία δὲν ἔχουν δημοσιευτεῖ στὰ ἑλληνικά.